

EDITURA UNIVERS

oglinda de la hotarul Ceții

Evocînd în titlul metaforic legenda biblicului Lazăr din Betania, cel întors dintre morți, Malraux reconstituie aici, cu conștiința unei adevărate reînvieri, propria sa experiență care l-a dus în acea zonă misterioasă ce hotărnicește viața și moartea.

MODEST MORARIU

André Malraux

LAZĂR

GLOBUS

Lei 5

LAZĂR | OGLINDA DE LA HOTARUL CEȚII

ANDRÉ MALRAUX

1978

ANDRÉ MALRAUX

oglinda de la hotarul ceții

Lazăr

Colecția GLOBUS / Editura Univers

Coperta colecției de ION STATE
Grafica : Viorel Popescu. Ilustrația : Horia Bernea

ANDRÉ MALRAUX
LE MIROIR DES LIMBES
LAZARE

GLOBUS

André Malraux

OGLINDA DE LA HOTARUL CEȚII
Lazăr

Traducere și note de
Irina Eliade

Prefață de
Modest Morariu

EDITURA UNIVERS
București

1978

ULTIMUL MUZEU IMAGINAR

„*OMUL PE CARE îl veţi găsi aici este cel care se acordă cu întrebările pe care moartea le pune semnificaţiei lumii.*" Desprinsă din primul capitol al *Antimemoriilor*, această mărturisire ar putea figura ca epigraf pentru cartea de faţă. Secţiune din partea a doua a *Antimemoriilor*, *Lazăr* conţine, revăzute şi prelucrate, însemnările scriitorului în timp ce se afla internat, în stare extrem de gravă, la spitalul Salpêtrière, către sfîrşitul anului 1972.

Evocînd în titlul metaforic legenda biblicului Lazăr din Betania, cel întors dintre morţi, Malraux reconstituie aici, cu conştiinţa unei adevărate reînvieri, propria sa experienţă care l-a dus în acea zonă misterioasă ce hotărniceşte viaţa şi moartea.

Dacă *Lazăr* ar fi fost doar descrierea clinică a acestei experienţe, cartea ar fi interesat desigur în cel mai înalt grad, din punctul de vedere al clinicienilor ; dacă ar fi fost doar prilejul unei retrospective autobiografice, ar fi interesat din punctul de vedere al biografului. Şi într-un caz şi într-altul, documentul ar fi avut desigur valoarea pe care i-o conferea personalitatea de excepţie a semnatarului. Mult, şi totuşi nu destul, cînd acesta este unul dintre creatorii deosebit de semnificativi în secolul nostru.

Lazăr ignoră însă fiziologia şi evită cu deliberare autobiografia : „*Ce importanţă are ceea ce nu mă*

interesează decît pe mine ? [...] *Eu. În mod inexplicabil, personajul acesta care mă obsedează uneori, aici nu mă interesează.* [...] *Trecutul meu mă stînjenește. Imagini, nu evenimente, exceptînd cazul cînd le caut. O conștiință fără memorie.* [...] *Ultima conștiință n-are nimic comun cu amintirea actelor noastre nici cu descoperirea secretelor noastre. Nu ești istoria ta pentru tine însuți. Proximitatea agoniilor îl îneacă pe «Ce sînt eu ?», îl condamnă la zădărnicie.* [...] *Acest turism în arhipelagul morții ignoră orice suită de evenimente, lasă singură și despuiată conștiința cea mai informă și mai intensă, convulsivul «Eu sînt». Dar nu dincolo de cealaltă întrebare : Ce este aventura umană ?*"

Excluderea memoriei autobiografice nu s-ar putea explica suficient printr-un sentiment de pudoare față de propria existență în cazul unui scriitor într-adevăr extrem de zgîrcit cu confesiunile de viață intimă. Explicația iese așadar din cadrul unui cod de comportare mai mult sau mai puțin convențional ; ea decurge dintr-un principiu de cercetare ontologică a gînditorului a cărui preocupare exclusivă dintotdeauna a fost descifrarea condiției ființei umane : *„Ca scriitor, de ce sînt obsedat de zece ani încoace dacă nu de om ?... Tatăl meu nu era mult mai bătrîn decît mine cînd a început să i se impună acest mister al omului care mă obsedează astăzi și care mă face poate să încep a-l înțelege"*, declară Malraux sub deghizamentul foarte transparent al lui Vincent Berger, personajul purtător de cuvînt din *Nucii de la Altenburg* (1943), afirmînd în continuare același principiu enunțat cu alte cuvinte în *Lazăr* : *„...omul se află dincolo de secretele sale"*, cunoașterea lui fundamentală neputîndu-se confunda așadar cu cunoașterea secretelor unui individ.

Epurată deci de impuritățile fiziologiei și de sentimentalismele pline de prejudecăți subiective ale amintirii, această tulburătoare întîlnire a unui om cu moartea lui, transcrisă în *Lazăr*, ni se transmite ca o percepție exclusivă a spiritului, expusă cu inflexibilă luciditate analitică, și constituie o cheie necesară pentru înțelegerea filozofică a omului și a scriitorului. Pentru că, în subtextul ei, cititorul regăsește argumente risipite în întreaga operă. Și este atît de necesară, încît nu ne mai putem imagina să n-o fi scris, tocmai el, pe care moartea concretă, ca și ideea de moarte, l-au însoțit de-a lungul întregii sale existențe de om și de scriitor.

„Aproape toți cei pe care i-am iubit au fost uciși în accidente", spune în treacăt Malraux, chiar în *Lazăr*.

Retrospectiva este tulburătoare : un frate, Claude, executat de hitleriști ; al doilea frate, Roland, deportat la Neuengamme, dispare pe unul din cargourile oferite de naziști ca obiective bombardierelor aliaților ; la 11 octombrie 1944, Josette Clotis, mama celor doi băieți ai săi, Gauthier și Vincent, cu care tocmai urma să se căsătorească, moare călcată de tren ; la 23 mai 1961, Gauthier, în vîrstă de 21 de ani, și Vincent, de 18 ani, sînt victimele unui accident mortal de automobil ; în decembrie 1969, o pierde pe prietena sa regăsită, poeta Louise de Vilmorin, secerată de o gripă în cîteva zile ; la 9 noiembrie 1970, moartea generalului de Gaulle încheie cortegiul celor pe care îi simțea, cum spusese el însuși, „încrustați" în el. Două antecedente pe linie paternă întregesc această listă tragică : bunicul, armator ruinat din Dunkerque, un personaj foarte colorat dealtfel, s-a sinucis crăpîn-

du-şi capul cu securea, în 1909, iar în 1930 se sinucide şi tatăl său, întocmai cum relatează Vincent Berger. Sînt apoi camarazii din Spania, cei din Rezistenţă, care au luptat alături de el, şi au căzut...

Direct sau implicit, tema morţii este prezentă în întreaga operă a lui Malraux, de la prima lui scriere, acea fantazie suprarealistă intitulată *Lunes en papier* (1921) la meditaţiile despre artă şi *Antimemorii*. Dar nu moartea ca *deces*, cum distinge el însuşi în repetate rînduri, ci ca problemă metafizică şi, într-un fel, ca *metodă*.

O carte cheamă alte cărţi. În acest caz, cartea cea mai chemată ni se pare a fi *Moartea lui Ivan Ilici* de Lev Tolstoi, ea exemplificînd perfect tocmai ceea ce putem înţelege prin moarte ca *deces*: *„Ivan Ilici vedea că moare şi-l stăpînea o necurmată deznădejde. In adîncul sufletului el simţea că moare şi nu numai că nu se putea obişnui cu acest gînd, dar nici nu-l înţelegea şi nici nu era în stare să-l înţeleagă. [...] Pînă la ceasurile trei rămase într-o chinuitoare inconştienţă. Părea că-l chinuie cineva îndesînd-l cu greu într-un sac strîmt, negru şi adînc, că se luptă să-l înfunde din ce în ce mai adînc dar nu izbuteşte. Şi e îngrozitor, şi suferă cumplit, se teme să nu cadă înăuntru şi totodată parcă ar vrea să cadă — se zbate şi în acelaşi timp parcă se străduieşte să se îndese înăuntru. (...) Plîngea neputinţa lui, singurătatea lui înspăimîntătoare, cruzimea oamenilor, cruzimea lui Dumnezeu, inexistenţa lui Dumnezeu. (...) Şi începu să depene firul amintirilor...“* [1]

[1] Traducere de C.Clejan în volumul *După bal*, Biblioteca pentru toţi, 1961.

Aşa cum apare în retrospectiva evocată în agonia sa, Ivan Ilici ilustrează existenţa zadarnică a omului care trece prin viaţă fără să lase în urmă vreo *cicatrice*, cum ar spune Malraux. Pasiv în raporturile sale cu realitatea, el se integrează într-o structură tipologică universală : este tipul eminamente acomodabil, care parazitează pe realitate urmîndu-şi ciclul de împliniri amăgitoare pe care moartea le curmă cît se poate de logic. Or, tipologia personajelor malrusiene afirmă, de la bun început şi consecvent de-a lungul întregii opere, structuri exact opuse.

Nicăieri ca în *Moartea lui Ivan Ilici* nu ni s-a părut a găsi o exemplificare mai pregnantă a celebrei alegorii prin care Pascal defineşte condiţia umană : *„Să ne închipuim o mulţime de oameni în lanţuri şi condamnaţi cu toţii la moarte, dintre care unii fiind zilnic ucişi în văzul celorlalţi, cei rămaşi văd propria lor condiţie în aceea a semenilor lor şi privindu-se cu durere şi fără speranţă, aşteaptă să le vină rîndul. Aceasta este condiţia umană“. (Pensées*, nr. 341) [1]. Şi nici un alt scriitor nu ni se pare mai categoric în afirmarea condiţiei umane printr-o atitudine atît de net antipascaliană ca Malraux. În acest sens, cuvintele dintr-o scrisoare din 11 octombrie 1969 par enunţul introductiv al unui program : *„Condiţiile morţii pot depinde de hazard ; moartea însăşi cu siguranţă nu“.* [2] Referindu-se în *Nucii de la Altenburg* chiar la aceste rînduri ale lui Pascal, Malraux comentează : *„Cît îi poate crispa pe oameni asupra bietei lor părţi de fericire o astfel de meditaţie“*. Dealtfel, sub diferite as-

[1] Pascal, *Oeuvres, Bibliothèque de la Pléiade*, Gallimard, 1954.

[2] cf. Pol Gaillard : *Malraux*, ed. Bordas, 1970, p. 166.

pecte, Pascal şi Malraux compun termenii unui raport evident antitetic şi deseori opera lui Malraux conţine replici cu care s-ar putea imagina un dialog pasionant între aceste două mari spirite, dialog în care Malraux angajează, odată cu moştenirea sa nietzscheană, multe dintre argumentele existenţialismului laic.

Privindu-l din perspectiva heideggeriană a omului care trăieşte cu conştiinţa morţii *(Sein zum Tode)*, Sartre îl defineşte pe Malraux ca o „fiinţă-pentru-moarte" *(un être-pour-la-mort)*. La care Malraux răspunde : *„Şi dacă în loc de a spune PENTRU am spune CONTRA ?"*

Acest *contra* care depăşeşte ceea ce poate fi, pînă la un punct, resemnarea pascaliană, şi refuză totodată alinarea speranţei pe care gîndirea lui Pascal n-o abandonează, se demonstrează în fiecare pagină din Malraux ca o concluzie ce decurge din convingerea că *„Mileniile nu i-au fost omului de ajuns pentru a învăţa să se vadă murind"*. *(Nucii de la Altenburg.)* O exprima violent cu ani în urmă şi tînărul Claude Vannec din *Calea regală*, cînd asistă la moartea prietenului său Perken : *„Ah ! măcar de-ar exista* (zeii — n.n.) *ca să pot urla cu preţul caznelor veşnice, asemenea acestor cîini, că nici o gîndire divină, nici o răsplată viitoare, că nimic nu poate justifica sfîrşitul unei vieţi omeneşti..."*

Discuţiile lui Malraux cu doctorul său (Louis Bertagna), transcrise în *Lazăr*, explică acest refuz *conştient* al morţii prin deosebirea de *natură* şi nu de *grad* dintre om şi celelalte vieţuitoare. Şi toată opera lui Malraux vrea să demonstreze, în fond, această deosebire de *natură* prin care omul se dovedeşte a fi singura fiinţă capabilă să pună lumea în discuţie.

Tocmai pentru că este *„singurul animal care ştie că trebuie să moară"*. *(Nucii de la Altenburg.)*

„Cînd omul a încetat să mai fie prizonierul cosmosului, spune Möllberg, alter-egoul lui Frobenius din *NUCII DE LA ALTENBURG, el a întîlnit în mod necesar moartea ; a se concepe a însemnat a se concepe muritor"*, pentru a puncta, în alt pasaj al discursului său, afirmarea omului printr-o specificitate de *natură* care îl deosebeşte de celelalte făpturi : *„...nimic mai bun pentru a fi edificat asupra omului decît să priveşti îndelung termitierele"*.

Şi Malraux şi Pascal se întîlnesc în conştiinţa morţii care situează omul în univers într-o poziţie cu totul particulară, din care decurge măreţia lui. Citarea uneia dintre cele mai celebre cugetări a lui Pascal se impune, frapantă, prin accentul ei malrusian : *„Omul nu-i decît o trestie, cea mai firavă a naturii ; dar este o trestie gînditoare. Nu-i nevoie ca tot universul să se înarmeze pentru a-l strivi : o boare, o picătură de apă e destul ca să-l ucidă. Dar chiar dacă universul l-ar ucide, omul ar fi oricum mai nobil decît ceea ce îl ucide, pentru că ştie că moare, precum şi avantajul pe care îl are universul asupra lui, în timp ce universul nu ştie asta"*. *(Pensées*, nr. 264). Concluzia lui Pascal este căutarea lui Dumnezeu. *„Trebuie să-l cauţi pe Dumnezeu"* e titlul celui de al patrulea capitol al *Cugetărilor*. Celui care încă nu l-a găsit, el îi propune faimosul pariu pornind de la premisa că între a crede şi a nu crede alegerea este obligatorie pentru că, oricum, *„sîntem îmbarcaţi"*. În sfîrşitul argumentării, propune : *„Să cîntărim cîştigul şi pierderea mizînd pe faptul că Dumnezeu există. Să judecăm aceste două cazuri : dacă cîştigaţi, cîştigaţi*

totul ; dacă pierdeți, nu pierdeți nimic..“ (*Pensées*, nr. 451).

Acceptînd pariul, omul creştin al lui Pascal poate accepta deopotrivă şi moartea, înarmat cu speranța eternității în transcendență.

Agnosticul Malraux refuză pariul în primul rînd pentru că teoretic nu poate accepta moartea, şi abia în al doilea rînd pentru că nu este un credincios. Aceeaşi conştiință pascaliană a morții se traduce implicit prin refuzul morții, refuz asupra căruia nu vom insista niciodată destul, căci constituie de la bun început dominanta gîndirii sale.

Din *Lunes en papier*, extragem un fragment extrem de semnificativ :

„Numaidecît cei doi oameni se decolorară şi deveniră asemenea păcatelor.

— Domnilor, presupun că-l cunoaşteți pe Dumnezeu ?

— L-am cunoscut pe vremuri, răspunse Hifili ; e un bătrînel tare simpatic.

— Simpatic, da, dar nițeluş vulgar, rectifică muzicianul.

— Şi ce-ai vrea să facă să nu fie ? A frecventat atîta lume şi atîta lume îl mai frecventează şi astăzi !

— Nu-i vulgar, reluă Orgoliul. Dar îmbătrînind a devenit total inconştient. Şi-a schimbat pînă acum în repetate rînduri şi numele, şi costumul, fără să dea acestui fapt vreo importanță ; or, de astă dată, Satan, care nu-i prost deloc, a făcut ce-a făcut şi i-a luat locul, şi nici Dumnezeu, nici altcineva n-au băgat de seamă. De vreme ce Satan l-a înlocuit, noi l-am putea înlocui pe Satan. Ce părere aveți ?

— Puterea noastră ar fi aproape inexistentă, declară Mînia. Moartea, care este cel mai bun auxiliar al lui Satan, ne distruge.

— M-am gîndit la asta. E cît se poate de simplu să nu ținem seama ; ar fi destul său ucidem Moartea“.

Pe vremea aceea, André Malraux avea douăzeci şi unu de ani.

În 1926, în eseul epistolar *Tentația Occidentului*, tînărul A.D., în vîrstă de douăzeci şi cinci de ani, scria : *„...Dar cea mai frumoasă propunere de moarte nu-i decît o soluție pentru slăbiciune“.*

În 1972 către 1973, aflat în pragul acelui pas care schimbă viața în destin, bătrînul Malraux are puterea să noteze : *„Dar la ceasul cînd oraşul se trezeşte cu scrîşnetul stins şi profund al prundişului în golfuri, cea mai puternică voce nu-i a morții care mă impresoară şi pe care o port în mine, ci misterul vieții sub care oamenii se mistuie sau trec aşa cum Varşovia în flăcări se stingea, în film, acoperită de seninătatea albă a mării de nouri“. (Lazăr)*

Există desigur o acceptare a morții care nu-i slăbiciune ci o formă a înțelepciunii, aceea a stoicilor : *„Tot ce-ți prieşte, o lume, îmi prieşte şi mie !“* exclama aproape euforic împăratul înțelept Marc Aureliu, acceptînd noima morții în mecanismul armoniilor unui univers *„sociabil“ : „Toate făpturile pe care le vezi, le vezi cîtă vreme natura nu le va schimba iar şi nu va face din substanța lor alte făpturi şi, iarăşi, din substanța acestora altele, pentru ca lumea să întinerească veşnic“. (Cugetări, 25, VII)* [1]. Este o formulă deschisă pentru păgînul mediteranean Camus, dar la

[1] *Les Stoïciens*, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, 1962.

care ființa barocă a lui Malraux nu poate accede, căci structural n-are deschidere spre seninătatea clasică.

Admite moartea ca fatalitate, dar nu se consolează cu nici o justificare a ei, care, oricum, nu poate fi decît o amăgire teoretică de vreme ce *„Numai să moară nu se obișnuiește omul"* (Vincent Berger în *Nucii de la Altenburg*). Și o folosește ca metodă, căci, pentru el, problema metafizică pusă de moarte privește sensul vieții și căutarea *secretului omului* care este — o spunea tot Vincent Berger : *„...mult mai puțin acela al morții cît al vieții, un secret care n-ar fi întru nimic mai puțin sfîșietor dacă omul ar fi nemuritor"*.

Tainei tradițional sacralizate a morții, Malraux îi opune sacralitatea vieții, mai evidentă, mai pregnantă încă în momentele-limită. Înainte de a muri, Kyo, din *Condiția umană* se gîndește cu ironie crispată la *„remușcarea de a muri"*. În *Antimemorii*, evocînd lagărele de concentrare, Malraux are o notație ce ni se pare esențială : *„Or, chiar și prizonierilor în agonie le rămînea destulă umanitate pentru a ghici că voința de a trăi nu este animalică, ci în mod obscur sacră"*. Ai spune că misticii morții el vrea să-i opună o mistică a vieții ; încă puțin și, judecată din această perspectivă, moartea devine păcat într-o accepție cvasi-religioasă.

În spațiul acestei negări a morții se întîlnesc toți eroii reprezentativi ai lui Malraux, cei creați în romane și, deopotrivă, cei aleși pentru a interpreta în creația lor arta cu semnificație de antidestin. De o parte, Garine din *Cuceritorii* ; Claude Vannec din *Calea regală* ; Katow, Kyo din *Condiția umană* ; combatanții din *Speranța* ; Vincent Berger din *Nucii de la Altenburg* ; A.D. din *Tentația Occidentului* ; Kassner din *Timpul disprețului* ; etc. Și printre aceștia — de ce nu ? — el însuși, André Malraux, primul erou conceput de André Malraux. De cealaltă parte, anonimul sculptor egiptean *„care își eliberează modelul de timp"*, eliberîndu-se astfel și el însuși ; sau Goya ; sau Vermeer care *„a încercat și el să sustragă ceva timpului"* ; sau Picasso din *Capul de obsidian*, ș.a.m.d.

Refuzînd principiul morții, Malraux refuză implicit suportul ideologic care îl sacralizează : religia.

Fie direct : *„Mi-am pierdut credința după Confirmarea mea, și mai tîrziu agnosticismul meu a fost mai puțin însoțit de meditații secătuite la vîrsta de douăzeci de ani... (...) Creștinismul nu poate oferi răspunsul suficient, căci tot scormonind în moarte pentru a căuta acolo prezența lui Dumnezeu, l-a uitat deseori spre beneficiul evocării minuțioase a suferinței". (Lazăr)*

Fie mediat : Hong din *Cuceritorii* recită ca pe o profesiune de credință poemul unui chinez din nord, ce sună ca o profesiune de credință a lui Malraux însuși :

Singur lupt și cîștig sau pierd
De nimeni n-am nevoie ca să fiu un om liber
Nu vreau nici un Cristos ce s-ar putea gîndi
Să moară vreodată pentru mine.

Iar A. D., din *Tentația Occidentului*, ne oferă poate cea mai sensibilă formulare a orgoliului malrusian : *„Există, desigur, o credință mai înaltă : aceea pe care o propun toate crucile satelor, și aceleași cruci care străjuiesc morții noștri. Ea este iubire și liniștea se*

află în ea. N-o voi accepta niciodată; nu voi coborî să cer liniștea la care mă cheamă slăbiciunea mea“.

Divinitatea este instanța supremă a slăbiciunii din om. Eroul malrusian refuză această instanță pentru că mizează pe puterea lui. Spre deosebire de grec, care, grație *măsurii*, trăia în armonie cu cosmosul, relația creștinului cu cosmosul este antagonică, iar principiul acestui antagonism decurge dintr-o interpretare specifică a ideii de transcendență. Anticreștin prin deliberare și formație intelectuală, Malraux a abandonat credința dar a rămas creștin prin structură interioară, structură care îi închide accesul la armonia grecească. De aceea, singura lui cale de recurs este antiteza care ni-l impune, ideologic, atît de evident antipascalian. Mai exact spus, un Pascal *à rebours*, căci antagonismul se păstrează, dar transferat în imanență. Transcendentalismului mistic, el, „*agnosticul avid de transcendență*“ cum se autodefinea, îi opune, printr-un paradox doar aparent, o transcendență în imanență, ca să spunem așa, cucerită de om nu *dincolo*, ci *aici* prin actele sale care îl solidarizează cu el însuși cel din toate timpurile: „*Ce-i așadar comun între comuniunea a cărei penumbră medievală umple navele bisericilor și pecetea cu care ansamblurile egiptene au marcat imensitatea: între toate formele care au captat partea lor de insesizabil? Ele impun prezența unei alte lumi. Nu în mod necesar infernală sau paradiziacă, nu numai o lume după moarte: un dincolo prezent. Pentru toate la diverse grade, realul este aparență; și altceva exisă care nu-i aparență și nu se cheamă întotdeauna Dumnezeu*“. (*La métamorphose des dieux*, 1957.)

Problema permanentă care a însoțit omul și opera lui se poate rezuma în cuvintele desprinse dintr-o scrisoare către Armand Hoog: „*cum să-i dai omului conștiința că își poate întemeia măreția fără religie, pe neantul care îl strivește?*“ [1]

Din răspunsurile pe care ni le oferă omul și opera se poate deduce o teorie malrusiană a acțiunii care conferă aventurii umane o semnificație morală.

Aventura nu-i consum gratuit de disponibilitate ci creație, prin aceea că modifică însăși natura realității și impune condiției umane, în opoziție cu cea a pasivului deținut pascalian, un sens dinamic: „*Aventurierul este în mod vădit în afara legii; greșeala e să credem că e doar în afara legii scrise, în afara convenției. El este opus societății în măsura în care aceasta este forma vieții; el nu se opune atît convențiilor ei raționale cît naturii ei... Tot astfel cum poetul substituie relațiilor dintre cuvinte o nouă relație, aventurierul încearcă să substituie relațiilor dintre lucruri — la legile vieții — o relație particulară*“ (*Calea regală*). Kassner, din *Timpul disprețului*, luptă împotriva condițiilor degradante ale recluziunii îndrumîndu-și spiritul „*spre imaginile care mențin viața*“ și evocă exemplul lui Bakunin care, întemnițat fiind, redacta zilnic în minte un ziar întreg: editorial, informații, foileton etc.

A nu accepta principiul morții și a acționa voluntar asupra lumii nu este un act de conservare biologică ci un act de comuniune, de solidarizare cu condiția umană, de fraternitate. Prin refuzul sclerozei inerțiilor, prin participare la Istorie și, la nivelul sublim, prin creație artistică. Astfel, moartea, „*un ele-*

[1] cf. Pol Gaillard, op. cit., p. 170.

ment printre altele" *(Antimemorii)* încetează să fie doar simplu *deces.* O declarație a lui Malraux dintr-un discurs rostit în 1948, în sala Pleyel, sintetizează codul de valori al acestui tip de „aventurier" : *„Noi proclamăm în primul rînd valori, nu inconștientul ci conștiința ; nu abandonul ci voința ; nu spălarea creierelor, ci adevărul... Și în sfîrșit, libertatea descoperirii..."*

Nevoia de afirmare a eroului malrusian se traduce în dorința obsedantă de a lăsa o *cicatrice,* cu alte cuvinte un semn care să sustragă morții ceva din trecerea lui : *„Cel mai mare mister nu-i faptul să sîntem aruncați între profunzimea materiei și cea a aștrilor ; ci că în această temniță,* (spre deosebire de victima pascaliană — n.n.) *noi scoatem din noi înșine imagini destul de puternice pentru a nega neantul nostru".*

Pentru Claude Vannec, a trăi înseamnă, într-una din cele mai lapidare formulări malrusiene, *„A smulge propriile tale imagini lumii stagnante care le posedă* [...]. *A stăpîni mai mult decît pe tine însuți, a scăpa de viața de praf a oamenilor pe care-i vedea zilnic".* Altfel spus, tot în termenii lui Malraux, *a-ți organiza fatalitățile, a transforma un destin îndurat într-un destin dominat,* schimbînd astfel în mod activ raporturile cu iremediabilul morții.

O teorie negativă a acțiunii există și în Pascal, constituită de premisa că *„Natura noastră este în mișcare ; repaosul deplin este moartea"* *(Pensées,* nr. 198), iar *„Condiția omului : inconstanță, plictiseală, neliniște"* (nr. 199). Și, în cugetarea nr. 205 : *„...am descoperit că toată nenorocirea oamenilor se trage dintr-o singură cauză, și-anume neștiința de a rămîne în repaos într-o odaie".* Toate acțiunile omenești nu sînt,

după Pascal, decît *divertismente,* cu o funcție paleativă, adevăratul medicament fiind doar moartea : *„Fără să examinăm toate ocupațiile particulare, e destul să le socotim divertisment".* (nr. 204)

Toată viața lui Ivan Ilici ne obligă s-o privim într-adevăr ca pe o suită de divertismente lamentabile, care, odată încheiată, îi aduce revelația, nici măcar meritată, nici măcar plătită prin aplicație mistică, a luminii.

Din aceeași perspectivă, toate acțiunile eroilor lui Malraux inventați sau aleși, ca și cele din propria lui existență, ar fi *divertismente.* Registrul acestor „divertismente" e larg și se termină cu aventura supremă a artei ca antidestin : *„Nici arta, nici cultura nu sînt podoabele trîndăviei ; sînt cuceriri înverșunate ale omului pentru a înălța, în fața lumii reale, o lume care nu aparține decît omului".* [1]

Judecînd astfel, putem reduce creația lui Vermeer la formula de „divertisment" ? Extinzînd, asemenea acceptare înseamnă desolidarizare de tot ce este omenesc. O sinucidere morală. Și chiar admițînd că pentru omul Vermeer propriile sale tablouri ar fi fost divertisment, acel ceva misterios care le păstrează, vii, pentru noi, depășește divertismentul : *„Statuile sumeriene ne vorbesc ; deși rezonanța împrumutată de univers în sufletul unui preot sumerian a dispărut fără întoarcere, deși o expunere a religiilor din Sumer și din Egipt nu ne vorbește. Care-i așadar acest domeniu — care pare că transcende istoria și nu aparține imortalității — în care expresia specifică a celui mai vechi efort urmărit de umanitate pentru a da un sens universului, găsește în noi această prezență, și acest*

[1] *Entretien avec Malraux, Arts* 30, XI, 1951.

ecou în mod inexplicabil fratern!“ (Le musée imaginaire de la sculpture mondiale (1952—1954).

Domeniul care *transcende istoria*, acest *dincolo prezent* formulat în *Metamorfoza zeilor* își găsește expresia majoră în arta exaltată nu prin optica estetului, ci printr-o fervoare de mistic. *„Sînt în artă ca într-o religie“*. Pentru că arta conține valoarea de fraternitate pe care omul își poate întemeia măreția și se poate solidariza cu el însuși de-a lungul generațiilor și al civilizațiilor. Dar această fraternitate nu se păstrează doar în domeniul, sacral pentru Malraux, al artei, ci se afirmă — deopotrivă — în cel social. În 1957, într-un discurs, André Malraux declara : *„Spiritul nu cunoaște națiune minoră, nu cunoaște decît națiunile fraterne“*. Dintr-o mărturie a canonicului Pierre Bockel, de care Malraux era foarte apropiat, aflăm că dintre personajele sacralizate de creștinism cel preferat este Francisc din Assisi, pentru că *„a simțit întreaga lume ca pe o fraternitate“*.

Iar valoarea esențială decantată în *Lazăr* de memorie — acest muzeu imaginar al propriei noastre vieți —, care își alege imaginile potrivit unui joc dialectic nu totdeauna ușor descifrabil, dar totdeauna semnificativ — este fraternitatea : *„Nu numai că examenul vieții mele îmi rămîne străin, dar atingerea ușoară a morții îl face derizoriu ; nu numai că moartea nu-i cheamă pe cei pe care i-am iubit, dar în această cameră de clinică, ea ne izgonește laolaltă. În timp ce primește amintirile mele de fraternitate...“*

În zilele acelea de agonie, Malraux își amintește cuvinte scrise, cîndva, în *Condiția umană* : *„...fiecare om aude vocea sa în gîtlej, pe aceea a celorlalți, cu urechile, numai în fraternitate nu“*. Cea mai impresionantă imagine de fraternitate *inventată*, ca scriitor, i se pare a fi momentul cînd Katow, aflat printre rănițiii care urmează a fi aruncați de vii în cazanele locomotivelor, îi cedează lui Kyo cianura ce l-ar fi salvat pe el însuși de înfricoșătoarea moarte. Iar imaginile esențiale pe care i le expune memoria într-o patetică retrospectivă sînt imagini de fraternitate : femeile îmbrăcate în negru, din Corrèze, străjuind mormintele machisarzilor executați, muncitorul anamit din Saigon, prizonierul care se duce la moarte în locul lui Savinkov etc.

„Contrariul umilirii și al morții, îi spusese odată un combatant spaniol, *nu-i libertatea, așa cum se zice ! e fraternitatea.“* O valoare pe care *„destinul n-o șterge“* și care dobîndește în viziunea lui Malraux un caracter sacral.

MODEST MORARIU

I

M-AM ÎMBOLNĂVIT de o maladie a somnului ; de cîteva ori mi s-au muiat picioarele și am căzut într-un fel de sincopă, fără să-mi pierd însă cunoștința ; apoi, iarăși, de două ori în cursul aceleiași săptămîni — ultima criză a început cu amețeli convulsive. Examene medicale. Consultul profesorilor și doctorilor nu va putea avea loc decît peste douăsprezece zile. Deocamdată s-ar părea că e o scleroză a nervilor periferici și că e amenințat și creierul mic ; deci pericol de paralizie. Ce fel de paralizie ?

Deoarece lucrez, probabil, la ultima mea operă, am extras din *Nucii de la Altemburg,* volum scris acum treizeci de ani, unul din acele evenimente imprevizibile și răscolitoare ca și Cruciada Copiilor — o sută de mii de puști porniți să elibereze singuri Ierusalimul, exterminați sau luați sclavi pe drum — evenimente ce par a fi crizele de nebunie ale Istoriei : primul atac cu gaze dat de germani la Bolgako, pe malul Vistulei, în 1916. Nu știu de ce atacul de pe Vistula face parte din *Oglinda de la hotarul Ceții* știu însă că aici va fi inclus. Puține „subiecte“ rezistă amenințării cu moartea. Cel de față te silește să meditezi asupra înfruntării dintre fraternitate și moarte și acea parte din

om care își caută azi numele și nu este, desigur, individul. Sacrificiul duce cu Răul cel mai profund și mai vechi dialog creștin ; după acest atac al frontului rus, s-au succedat luptele de la Verdun, iperita din Flandra, Hitler, lagărele de exterminare. Tot acest convoi nu anihilează acea zi convulsivă cînd o omenire neștiută s-a înfățișat luînd forme demențiale ca în fața bombei atomice. Dacă aviatorul s-ar fi aruncat în aer cu bombă cu tot, în loc s-o lanseze deasupra Hiroșimei, nu l-am fi uitat, chiar dacă altă bombă ar fi explodat ulterior. Regăsesc în memorie acest eveniment fiindcă sînt în căutarea acelei zone cruciale a sufletului unde Răul absolut se opune fraternității.

Știm destule despre acea zi ca să ne-o putem imagina ; din ceea ce s-a petrecut mai apoi n-a mai rămas nimic. Amintirile publicate se opresc la sosirea ambulanței ; nu putem spera că se va mai descoperi ceva după șaizeci de ani. În Alsacia, la sfîrșitul anului 1944, nimeni nu mai știa numele supraviețuitorilor de la Bolgako. Istoria șterge pînă și uitarea oamenilor ; străfulgerarea s-a risipit imediat în neantul zilelor de război, deoarece un al doilea regiment, venit pe front împreună cu ambulanțele, a rupt frontul rus.

Din acest eveniment n-a mai rămas nimic. Pentru a-și redobîndi lumina supraomenească *nu trebuia* oare ca străfulgerarea să dispară ? Amestecîndu-se în povestirile unde e vorba de delir, de beții și de panică — povestiri de care națiunile nu vor să-și reamintească — lumina

aceea nu s-ar fi pierdut oare pentru totdeauna? Atacul de la Bolgako acționează asupra mea cu puternica și tulburea forță a marilor mituri, începînd cu acel *Nu* rostit de Antigona și de Prometeu. Umanitatea arhaică își trăia miturile ; pînă în 1911, împăratul Chinei la coarnele plugului, trăgea, în fiecare an, prima brazdă, așa cum împăratul din mitul străvechi brăzdase pentru întîia oară pămîntul. Am retrăit mitul necunoscut al Vistulei, fiindcă l-am scris — sub altă formă în 1940 cînd eram prizonier și în 1941 cînd am evadat. Las din mînă cartea scrisă atunci și mă întorc iar la acele fragmente unde se îmbulzesc amintirile, obsesiile, premonițiile mele. Am studiat atacul de la Bolgako deoarece un anumit număr din soldații care au luptat acolo erau alsacieni. Pe acea vreme, Germania trimitea, oricînd se ivea ocazia, trupe din Alsacia pe frontul rus. (De aici provine și libertatea interioară a personajului din cartea mea, care luptă cu indiferență pentru Germania.) În 1941 încă nu știam că într-o zi avea să existe brigada Alsacia-Lorena și că mă voi uni cu Alsacia prin legături de sînge. Moartea, care-mi dă tîrcoale, mă pune față în față cu acest eveniment care mi-a parvenit acum treizeci de ani, de dincolo de viață.

Shakespeare, smulgînd cortina, făurește din banalitatea morții revelațiile lui Macbeth, Hamlet și Prospero ; ne arată ceea ce știm cu toții. Satana s-a ivit din nou pe pămînt cînd s-au lansat primele gaze de luptă, dar Flagelul nu va avea precădere asupra instinctului orb al

vieții, reînviat în singura pădure din Europa unde mai trăiau încă bizoni din era cuaternară. Cunoaștem oare multe exemple care să ne înfățișeze moartea și oamenii sfîrtecați de acea sălbatecă fraternitate întipărită în om, programată cum ar spune, rînjind, ordinatoarele de azi ? În ziua aceea, venită de foarte departe ca și Răul, ființa — pe jumătate om și pe jumătate animal ivită în hăul unde s-a născut omul — a descoperit, spumegînd, sfidarea lui Prometeu. Purtînd poate învestitura morții, îmi caut un refugiu în povestirea uneia din cele mai enigmatice răbufniri ale vieții.

Individul nu există în această carte. Maiorul Berger este vag schițat. În adăpost ascultă ce spun ceilalți ; în timpul atacului privește. Profesorul care gesticulează neîncetat nu e cu mult mai important decît buldogii lui. Ceilalți vorbesc și glasul lor este aidoma cu străvechiul glas al umanității, glasul din caverne, cel al soldaților germani în adăpost, cel al prizonierilor francezi din lagăre. În cele mai tainice unghere din omul ce-ți este dușman, se află și milă.

CÎND AUTOMOBILUL profesorului se oprește, maiorul Berger și locotenentul care-l însoțește salută milităreşte. În semn de răspuns, o pălărie cu boruri largi se avîntă în aer ; o mînă dă pe spate un fular, împăturit pe piept, (în mijlocul lunii iunie) și cealaltă aruncă la picioarele ofițerilor o țigară pe jumătate fumată ; mîini, țigări, fular, șuvițe lungi de păr cărunt își iau zborul ca un stol de porumbei, dînd la iveală fața profesorului. Seamănă cu un Bismarck care ar face scamatorii. Un băiețandru gras și flegmatic coboară și el din mașină cu o mică valiză în mîna stîngă, cu un coș în cea dreaptă ; fiul profesorului.

— Încîntat ! spune profesorul. Domnilor sînt într-adevăr încîntat. De cînd mă știu, m-au interesat în mod deosebit ofițerii din serviciul de informații.

Despre Berger știe că acest etnolog, încă tînăr, fusese unul din consilierii Sultanului Roșu și adjunctul lui Enver-Pașa, actualmente apărătorul Dardanelelor împotriva Aliaților. La rîndul lui, Berger știe că profesorul este unul din puținii specialiști în domeniul gazelor de luptă și că îl interesează mai mult gazele decît

neînsemnatele probleme legate de serviciul de informaţii care îi răpesc atîta timp.

„Să mergem la masă !“

Spre mirarea lui Berger, profesorul l-a luat de braţ. Hotelul *Europa* este cel mai puţin dărăpănat din cele trei rechiziţionate la Bolgako. În singurătatea grădinii, pline de tot felul de flori, sub cerul liniştit de apropierea serii, prin şovăielnica aromă a trandafirilor acoperiţi de praf dar încă neofiliţi, pătrund bubuituri de tun.

Masa e întinsă în odaia lui Berger. Profesorul îşi pune dezolat pălăria cu boruri mari pe şemineu şi scoate din coş două sticle, una mai mică şi un clondir din care trage o duşcă.

— E bună pentru astmă, domnilor ! Dar aici (şi arată sticluţa) băgaţi de seamă, am adevărat rachiu franţuzesc. Absolut !

Aşază abătut sticluţa pe masă.

— Să mîncăm : mîine dimineaţă le vom veni de hac ruşilor.

Pe chipul lui aceeaşi consternare.

Berger coboară să aducă bere. Cînd se întoarce cu halbele, ţinîndu-le de toartă ca pe două evantaie deschise, profesorul, băiatul lui şi locotenentul stau aplecaţi asupra unor fotografii. În prima, pusă printre farfurii, se vede casa profesorului. Va fi dărîmată curînd pentru a face loc unui teren de aviaţie. Spera să o poată salva ; una din telegramele sosite la Bolgako îl anunţă că cererea i-a fost definitiv respinsă. De aceea e atît de abătut. Cealaltă fotografie înfăţişează pe cei doi copii ai locotenentului.

— Am să vă arăt şi eu copiii mei, grăieşte grăsanul, fiul profesorului.

Berger priveşte : trei buldogi.

— Heinz şi-a făcut studiile la Oxford, spune taică-su. Mai tîrziu s-a specializat în medicina animală. Din vocaţie, ţin să subliniez.

— Din pasiune, mormăie mototolul ; se înclină uşor, ca şi cum s-ar fi prezentat şi adaugă cu o falsă modestie din care răzbate orgoliul : „Veterinar“.

Seamănă cu buldogii lui, dar e mai fleşcăit.

— Mîine e vorba doar de un experiment sau de un adevărat atac, domnule profesor ? Avînd în vedere că tentativa precedentă a eşuat...

— Experimentele făcute pînă acuma pe acest front ! Să nu mai vorbim...

Izbucneşte în rîs ca un copil. Mustăciosul e cînd bătrîn, cînd copil, niciodată tînăr, ca maimuţele mari.

— Pînă acum au tot încercat să utilizeze otrăvuri. Prostie curată ! Acidul cianhidric, oxidul de carbon, sînt otrăvuri perfecte. Şi care a fost rezultatul ? E nevoie de o jumătate de gram de acid cianhidric pentru fiecare metru cub de aer : individul intră într-o stare convulsivă, cade lat şi moare cuprins de o rigiditate tetanică. Perfect cînd e vorba de spaţii închise! Dar, vedeţi dumneavoastră, cîmpurile de luptă îşi permit să fie în aer liber.

Pe urmă, ce să mai vorbim ! S-a încercat şi oxidul de carbon. În laborator. Toxicitate extrem de mare, toate calităţile necesare : uşor de preparat şi ieftin. Fixează hemoglobina din

sînge, împiedicînd-o să se combine cu oxigenul din aer. Dar vedeți, ne izbim de aceeași problemă : luptele se dau în aer liber.

Am izbutit să-i determin să renunțe la otrăvuri. Vom folosi... altceva. Am trecut de faza cînd lucram cu derivați ai clorului. Clorul nu e de lepădat, desigur. Se lichefiază ușor, organismul uman nu-l poate tolera, și vă rog să notați, nu e deloc scump ! Conform părerii colegilor dumneavoastră aflați pe frontul occidental, atacul chimic pe care l-am dat în regiunea Yser s-a soldat cu zece, douăzeci de mii de intoxicații instantanee : arhisuficient pentru a-i da pe englezi peste cap ! Toate bune și frumoase ! Dar dacă dușmanul face uz de măști trebuie să luăm totul de la început !

— Dacă se renunță la otrăvuri, întreabă Berger, care va fi noua orientare ?

Profesorul întinde brațele cu un gest de balerin :

— Vom ataca mucoasele, domnule ofițer. E foarte simplu. Mucoasele.

Dispunem, evident, de compuși mai activi decît clorul ! Virulența fosgenului e de zece ori mai mare decît cea a clorului, dar fosgenul...

Se îndreaptă spre fereastra deschisă și întinde mîna ca să-și dea seama dincotro bate vîntul. În spatele grădinii se vede piața în pantă a orașului unde biserica ortodoxă își înalță pe cerul întunecat crucea și turlele în formă de bulbi care strălucesc în bătaia soarelui la asfințit. Profesorul continuă să enumere calitățile și defectele fosgenului în timp ce Berger se cufundă în adîncimile acelei lumi slave ce se întinde pînă la malurile Pacificului.

Profesorul aruncă pe geam țigara stinsă, închide fereastra și se întoarce, încîntat :

— Vîntul e excelent. Continuă să fie excelent. Dealtfel nu de o eventuală schimbare de direcție mi-e mie teamă ci de umezeală. Vine din senin.

Și-a și aprins o altă țigară și a început să mănînce.

— Cît despre războiul chimic, ce să mai vorbim, ne aflăm în preistorie ! Sulfatul de etil biclorat este, poate, gazul de luptă prin excelență. Un produs caustic, vezicant și, în același timp, toxic ! Extrem de nociv, vă rog să remarcați, căci individul nu suferă în clipa cînd are loc intoxicația : acțiunea substanței începe doar după cîteva ore...

Eficace luat chiar în proporție de o parte la paisprezece milioane de părți de aer !...

Continuă, fluturînd fotografia casei lui ca și cum ar fi fost o dovadă :

— De bună seamă, chimia aduce arma definitivă, arma superioară care va conferi popoarelor în stare să o mînuiască bine, — să o stăpînească — o supremație mondială ! Absolut ! Vor împărăți, poate, peste întreaga lume, ascultați ce vă spun eu !

— Este posibil ca serviciul de informații inamic să-și procure formulele noastre ? întrebă locotenentul.

— Nu vor trece nici șase luni pînă ce vom fi experimentat alte șase gaze cu proprietăți

diferite! Cum să vă spun ? Între producţia de gaze şi cea a mijloacelor de protecţie împotriva lor va avea loc o cursă de viteză care a început cu mii de ani în urmă, în clipa cînd a apărut primul fabricant de măciuci ! De atunci s-au tot luat la întrecere lancea cu armura, glontele cu blindajul ! Numai că, şi din acest aspect decurge întreaga gravitate a problemei...

Fotografia îi scapă din mînă. Se apleacă s-o ridice fără să se întrerupă :

— ...de cînd a început această cursă niciodată blindajul n-a ieşit învingător. Niciodată, s-o ştiţi de la mine !

— Domnule profesor, dacă nu mă înşel, aţi afirmat că noile descoperiri permit ca trupele inamice să fie intoxicate fără ca oamenii să-şi dea seama...

Cu fotografia casei lui ridicată ca un stindard, profesorul strigă :

— O parte la paisprezece milioane de părţi de aer.

Dacă vă situaţi la un nivel superior, veţi fi de acord că gazele constituie cel mai uman sistem de luptă. Absolut. Gazul dă semne, a nu se uita, corneea opacă devine mai întîi albastră, respiraţia şuierătoare, irisul — şi amănuntul îşi are importanţa lui — se înnegreşte. În definitiv, se poate spune că duşmanul este prevenit. Dacă ştiu că mai am o şansă, fie ea oricît de mică, sînt curajos ; dacă ştiu că nu mai e nici o scăpare, adio curaj !...

— Ce nenorocire, spuse locotenentul, de ne va fi dat să trăim clipa cînd din Imperiu va

dispărea ancestralul simţ germanic al războiului...

— Da ! răspunse profesorul pe un ton tăios. Dar germanii sînt şi ei oameni, şi ca atare pot avea slăbiciuni, nu e aşa ?

În vreme ce sulfatul este incoruptibil.

Peste un ceas, profesorul a aflat că pe tînărul etnolog îl interesează numai omul şi că pe locotenent numai germanii ; Berger ştie la rîndul lui că pe profesor nu-l interesează decît gazele de luptă, iar pe Heinz numai cîinii. Înainte de sosire, profesorului i se spusese că pe Berger camarazii săi de arme îl porecliseră „Fregata“, şi acest nume de pasăre sau de corabie se potrivea cu faţa lui, care te ducea cu gîndul la o proră. Vocea interioară a lui Berger îl numeşte pe profesor cînd Buldog, cînd Bismarck. Vîntul bate din aceeaşi direcţie, canonada a încetat ; în depărtare se aude numai tropotul trist şi tărăgănat al unui cal, acoperit de zgomotul făcut de nişte lopeţi. Cavaleria se furişează în tainiţele nopţii ; e prea mult război la nivelul solului ca să mai rămînă loc şi pentru angoasă metafizică. Adierea răcoroasă a nopţii alunecă, neabătută, spre Rusia.

La ora şase dimineaţa, Berger îi aşteaptă pe profesor şi pe locotenent în adăpostul care comunică cu tranşeele din prima linie. Atacul nu va fi anunţat decît după sosirea lor. Lui Berger i-a fost atribuit un adăpost mic (destinat oare comandamentului ?) care dă în primul, o piv-

niță mare, vărgată în diagonală de dîre de lumină ce pătrund, ca salutul unor săbii, prin deschizăturile făcute pentru observație. Berger nu vede soldații decît în clipa cînd trec prin aceste fascicole de atomi. Aproape toți s-au așezat pe pămînt și stau de vorbă.

— Țarul ! spune vocea cea mai puternică, vrea să nimicească Germania ! (Cineva împăturește un jurnal.) Să nimicească Germania ! Auzi dumneata ! Șade în palatul lui la Petersburg. Șade acolo ascuns sub pămînt. Ți se face silă, nu altceva ! Oamenii se iau după el, ca vitele. Frederic cel Mare, ce-i al lui e al lui... În fruntea oștii, acolo era de la început și pînă la sfîrșit.

Zgomot confuz de vorbe rostite cu indiferență.

— Franțujii nu mai au puști, spune altă voce, în chip de paranteză.

— Tu te-ai găsit să vorbești ? Pe tine cînd te scoală cineva noaptea să-ți dea o gură de bere, crezi că a sunat apelul. Și acum vii tu să ne spui nouă de Frederic cel Mare ? Să te apuce alte alea !

Discuția începută o zbughește în alt colț întunecat și în locul ei încep confidențele :

— În meseria mea nu lucrezi numai cu mîinile. Trebuie să ai și cap.

— Ești ajustor ?

— Frezor.

— În a mea la fel. La matrițare tot chestie de atenție, va să zică tot de cap.

Vorbesc cu atîta modestie încît nu-ți trece prin minte să-i ironizezi.

Cîteva clipe de tăcere. Apoi altă voce reia șirul confidențelor.

— Femeile lucrează la triaj. Mai de mult lucrau în fundul minei, acum la lumina zilei. E și o bandă rulantă. Dar după ce-ai făcut nunta nu mai poți lucra în mină.

— Minerii n-au dreptul să se însoare ?

— Bărbații da, femeile nu. Nevestele nu au voie să treacă pe poarta uzinei. S-au măritat, gata.

Iarăși tăcere. În depărtare bubuitul întărîtat al tunurilor și al exploziilor de obuze.

— Știi, în mină, în galerii, lucrăm despuiați pînă la brîu. Cu sprîncenele și genele date cu negru, pe gratis, unde mai pui. Avem praf de cărbune și pe piele ; e sănătos... Lampa e pronie cerească. O ai, bine, nu, s-a zis cu tine.

Deși în adăpost străbat prin deschizăturile făcute pentru observație bare de lumină, respectul magic ce însoțește cuvîntul lampă pornește din beznă.

— În fiecare săptămînă avem inspecție. Inspecție nu glumă. Nu le scapă nimic. Mă iubeam cu o fetișcană. Frumușică foc. Ea îmi curăța lampa în fiecare zi. O făcea lună.

Un om își aduce aminte de dragoste atunci cînd se gîndește la o lampă de miner și la un piept gol acoperit de cărbune...

Dintr-un alt colț, mai apropiat, o altă voce :

— Omul a cerut căpitanului să iasă la raport, anume ca să capete o permisie. Fusese pe frontul de vest, pe urmă se pomenise aici și nu i se dăduse nici o zi să-și tragă sufletul. Acasă avea o fetiță de cinci ani. La cinci ani copiii încep

să înțeleagă... Mă rog, l-au lăsat să plece, a ajuns acasă și fetița zice : „Unde dormi la noapte ?

— Cum unde ? În patul meu !

— Păi, zice puștoaica, atunci elvețianul n-o să mai vină ?“ Auzi, dumneata, nevastă-sa se ținea cu un elvețian și ăla venea în fiecare noapte la ea !

— Și ce-a făcut ?

— Ce să facă ? Nu i-a prea venit la socoteală, dar a închis ochii. De dragul fetiței...

În adăpost nu se mai aude nimic decît bubuiturile înverșunate ale tunurilor.

— Eu știu pe unul care a venit în permisie fără să dea de știre. N-avusese cînd. A sosit noaptea. A bătut la ușă ; nu i-a deschis nimeni. Și știa că femeia lui e în casă. A bătut pînă s-a crăpat de ziuă. Femeia n-a deschis. N-a vrut să-i dea drumul în casă. Atunci a înțeles. S-a întors la escadron și pe urmă s-a spînzurat. Iac-așa. Cu centura, deasupra patului. Un pat ca toate paturile...

Berger nu stătuse niciodată pînă atunci laolaltă cu alți soldați în cazărmi. Deși vede uneori trecînd prin dîrele de lumină căștile țuguiate acoperite cu pînză, aude glasul de taină al oamenilor, mai profund decît cel al războiului.

— Nu prea cred eu tot ce e în *Poștașul șchiop*, da cînd zice „Și dacă recolta va fi fost proastă și numele slujitorilor încep cu aceeași slovă ca numele stăpînului, atunci vine războiul“...

— Hindenburg.

Nimeni nu pronunță numele Hohenzollern. Berger a văzut revista *Poștașul șchiop.* Un almanah, din cele ce se tipăresc de multă vreme la Strasbourg. „Și dacă recolta va fi fost proastă“... Străvechea legătură țărănească dintre recolta imprevizibilă și soartă, imprevizibilă și ea.

— Cine se alege cu ceva din prorocirile astea ? Că doar nu noi ?

— Nu, vezi bine.

— Atunci să-i dăm dracului. *Poștașul* e plin de gogoși scornite de alsacieni.

— Nu-mi prea vine să cred... Ce-i drept, pe alsacieni nu-i înghite nimeni...

— Ia mai tacă-ți gura. Sînt destui și aici. Nu poți zice nu.

În alt ungher un om spune :

— Cînd am sosit, femeile fuseseră violate și de cazaci, și de austrieci. Nici măcar nu se mai împotriveau...

Cîțiva soldați care nu purtau cămăși și-au descheiat tunicile.

— Nu știi că protestanții au și ei cruce ? răspunde o voce răgușită la o întrebare pe care Berger n-a auzit-o. Serios, nu știi ?

O voce care nu seamănă cu cele de mai înainte — o voce de om din popor ca și celelalte dar mai stăpînită și străbătută de un zîmbet. Pe pieptul unui soldat se abate o rază de lumină ; brațele crucii și porumbelul — mic cît un bob — al protestanților strălucesc ca sub un bec electric. Aceeași voce răspunde la o altă întrebare :

— Nu sînt credincios, dar mă duc uneori la biserică. Îmi place. Cînd nu e nimeni. În anumite împrejurări...

— Cînd ?

— Cînd mă simt nefericit... Sau cînd vreau să-mi aduc aminte.

Cei care vorbesc se îndepărtează. Timpul se scurge încet. Tunurile bat doar cînd și cînd. Pașii oamenilor în marș — pe care i-a auzit Berger — sînt cei ai subofițerilor. Ei se apropie acum.

— Cînd e vorba de voluntari se pune întotdeauna o problemă de ordin moral... Uite, am avut nevoie de trei oameni adineauri, și cu gazele nu poți să știi niciodată... I-am ales pe cei mai simpatici... De ce ? Fiindcă aveau chef. Asta voiam și eu, am vrut să le fiu pe plac. Și uite... Poate că i-am condamnat la moarte. Ar fi trebuit să aleg alții, a căror moarte să fi avut mai puțină însemnătate...

— Și cum rezolvi problema morală ?

Berger nu aude răspunsul. Omul răspunsese, desigur, numai printr-un gest... Se miră că subofițerii știau despre ce fel de atac e vorba. O altă voce îi aduce la cunoștință că și trupa știe :

— Cînd lucram încă în Ruhr, am ajuns într-o galerie unde pătrunseseră gazele. Mai demult. Era acolo un muncitor, parcă era viu, cu tîrnăcopul în mînă și lîngă el un cal. Ai fi zis că mai trage încă la vagonet. Din cauză că stătuseră în gaze, rămăseseră așa. Cînd am intrat noi, a intrat și aerul. N-au trecut nici zece minute și omul și calul s-au făcut praf și pulbere.

Ce-ți veni să rîzi, măi prostule ? Așa a fost... zău așa !

Un vuiet mai puternic umple adăpostul. Din întuneric se aude iar, după cîtva timp :

— Gazele, să-ți spun eu...

Vocea șoptită și domoală a oamenilor din popor în fața misterului, o voce care te îmbie să crezi că și vrăjitorii vorbeau copilărește :

— Gazele, să-ți spun eu... ăla care s-a aflat acolo cînd vin ele, rămîne ca o stană de piatră. Așa să știi. Nu mai poate să se miște. Rămîne cum l-au prins gazele. Unii stau la masă ca atunci cînd jucau cărți...

— Nici nu-ți dai seama și ai și dat ortul popii.

— Și dacă se schimbă vîntul ?

— Comandamentul a organizat atacul ! strigă un subofițer.

— Așa se spune întotdeauna, zice unul, fără convingere. Tac cu toții pînă se ivește alt specialist în gaze.

— S-au făcut încercări și pe frontul de vest... Cînd au sosit francezii n-au bănuit nimic. Erau acolo niște gropari care cărau cadavre într-un cimitir de lîngă *Casa pentru Morți* și rămăseseră cu un picior pe pămînt, cu altul ridicat, încremeniți lîngă morții acoperiți de pături. Zău așa ! Toți la fel ca morții de sub sticlă.

— Ia mai slăbește-ne ! Oi fi tu gropar, nu zic, dar nu ne vinde nouă d-alde astea.

— Așa stăteau... cu un picior pe pămînt și cu altul ridicat. Ascultă ce-ți spun și nu mai face pe deșteptu !

— Bine, bine...

— Zău așa. Au rămas pe loc încremeniți. Nu știu că în Franța nu există *Case pentru Morți*. Se înfierbîntă cu toții și discuția continuă după tipicul oamenilor de la țară : fiecare repetă ceea ce-a spus, răcnind din ce în ce mai tare. Bubuiturile acoperă vocile.

— Un cantonier a rămas țintuit locului cu mătura în mînă. Atîrna alandala. Să te crucești !

— Cînd se taie porcul, cuțitul rămîne împlîntat în foale. N-a murit dar nu mai poate guița.

Vorbesc oamenii sau breslele ?

Ironia îți îngăduie să nu te rușinezi că gîndurile o iau razna. Fiecare își vede propria lui viață curmată pe neașteptate, a lui, nu a dușmanului.

— Contabilul nu-și mai sfîrșește socotelile... bîiguie, cu sfială un glas, un altul.

— Se vorbește mult de chestiile astea... Mecanică, gaze, dar nu e cine știe ce. Oamenii nu se pricep cînd e vorba de animale, asta-i buba. Dacă crestezi la bot un catîr, nu mai rage. Tace chitic. Dacă stai și te gîndești... Ce nu se poate face cu niște catîri d-alde ăștia ? O cavalerie pe care inamicul n-o aude...

Ascult, poate, vocea celor care vor muri, gîndește Berger. Fiecare crede că vorbește despre sine. De cîtă vreme îi ascultă zeii ? Zeii pădurii, Carol cel Mare... „Poporul german“ așa zic oamenii. Și mintea lor se costumează în astfel de straie, așa cum și trupurile lor se îmbracă în uniforme. Vechea comunitate creștină... rasa albă... Poate...

Își aduce aminte de Asia Centrală, de caravane. Stepa, focul aprins pe cîmp, cerul nesfîrșit și un zumzet cum e cel de acum, care pare a fi însuși glasul pămîntului. Acolo Dumnezeu e mult mai prezent. Bîiguielile de acum nu-și au oare rădăcinile înfipte în timp, în oameni, dincolo de cuvintele divine ?

— Francezii mobilizează și băieți de șaptesprezece ani. Jumătate din ei dezertează...

— O să facă revoluție. La ei e mereu revoluție.

— Tacă-ți gura !

Gazele îi interesează mai mult decît francezii.

— Nu-mi prea vine a crede. Auzi dumneata. Un potcovar încremenit cu ciocanul în mînă deasupra nicovalei... Astea-s baliverne ! Ciocanul e greu, nu glumă. Ar cădea.

— Electricitatea nu se oprește...

Berger se gîndește la orașul din *O mie și una de nopți* unde toate gesturile oamenilor, viața florilor, pîlpîirea opaițelor au fost oprite în loc de Îngerul Morții. Gestul încremenit al faurului din mitul străvechi apare sub o lumină abia aburită de trecerea unor voințe omenești, efemere ca acest război, efemere ca toate armatele. Omul care vorbise despre electricitate, un om cu mutră de copil născut din părinți bețivi, începuse să cotrobăie într-o valijoară jerpelită. În întuneric trebăluiesc iar oameni. Vocile sună altfel, deși vorbesc pe același ton, cu aceeași resemnare, cu aceeași nejustificată autoritate, cu aceeași pseudoștiință absurdă, cu aceleași trăiri autentice, cu aceeași nepieritoare amărăciune și cu aceeași nepieritoare voioșie. Discu-

ţiile sînt alcătuite din afirmaţii din ce în ce mai brutale, ca şi cum aceste voci ale beznei n-ar mai fi în stare să-şi individualizeze mînia.

Timpul redevine acel timp care se scurge conform unor ordine venite de sus. Într-o dîră de lumină, bine conturată, pe pămîntul de culoarea cărbunelui, s-au întins nişte cărţi de joc, din cele în care ghicesc cărturăresele ; din cînd în cînd o mînă trage o carte şi se aude un murmur. Cineva încearcă să prezică cum va fi o viaţă de om. Mîna fără trup pare să alerge peste cărţi ca un rozător, de cînd e lumea lume.

După cîtva timp, un altul şopteşte cu o duioşie pentru care cere parcă iertare :

— Pe nevastă-mea n-am luat-o c-ar fi fost cine ştie ce frumuseţe...

Îi arată oare celui de alături o fotografie ? Vorbele rostite în întuneric dobîndesc o ciudată intensitate. În jurul dîrelor de lumină nimeni nu mai scoate fotografii ca să le arate. În dreptul celei mai apropiate dîre, un adolescent cu trăsături delicate citeşte. Cum o fi nimerit în regimentul ăsta teritorial ? El vorbise mai adineaori ? Nu s-a clintit din loc de cînd Berger a început să asculte. Stă pe vine şi citeşte la lumina care intră prin deschizătura adăpostului. Cît de jos e tavanul în adăposturi !

Două siluete abia desluşite trec o clipă prin faţa unui nimb de lumină ; cineva aprinde o brichetă ca să privească fotografia. Cu aceeaşi resemnare în glas, omul care spusese „merg la biserică cînd vreau să-mi aduc aminte..." răspunde :

— Nici a mea nu pică de frumoasă.

Se întoarce groparul.

— Da ce să vezi ? Au găsit un cîine. Ne dădea mîna să-l ţinem pe lîngă casă, că doar nu ne costase nici un ban. Muierea i-a zis Peterl, un nume care seamănă cu al meu. Fetiţa nu fusese niciodată în stare să rostească numele lui taică-su. De cînd am luat cîinele, s-auzi şi să nu crezi, mititica spune Peter, ca toată lumea.

Continuă cu amărăciune în glas :

— Pentru mine n-a putut face nici atîta lucru... Mă rog, tot e ceva.

Dîrele de lumină se încîlcesc pe pămînt ; pe cer un stol de păsări călătoare se îndreaptă spre Vistula. Berger ascultă cum iese din penumbră vocea singurei specii care ştie — dar atît de prost — că poate să moară.

Toţi oamenii din adăpost s-au ridicat în picioare. A intrat cineva :

— Puneţi-vă măştile ! Mai întîi compania 132.

Berger înţelege de ce soldaţii ştiau că vor porni după atacul cu gaze.

Se echipează la lumina ce străbate prin deschizăturile pentru observaţie şi se îndreaptă spre tranşeele laterale care duc la linia întîi, într-un zgomot de bidoane, de catarămi, de tinichele. Căpitanul companiei îl caută pe Berger. Sînt ultimii care ies din adăpost. Cărţile de joc au rămas întinse pe jos. Nici volumul pe care-l citea tînărul cu aer de student, *Aventurile a trei cercetaşi*, n-a fost strîns. Se vor mai întoarce soldaţii ? Unul după altul, mergînd de-a-ndărătelea, ies din adăpost. Cînd ajung în tranşee se văd din profil cu rîtul măştii înainte. Printr-o

ferestruică tăiată oblic în parapet, Berger privește terenul care se întinde între liniile lor și cele rusești. Pare viu luminat după obscuritatea din adăpost. Pe fondul verde, dar pălit de arșița verii, vîntul rostogolește valuri de flori de cîmp. Prima linie germană se află ceva mai jos, deasupra florilor albe, aproape uscate ; vîntul, care răscolește, în depărtare, mari încrengături deasupra valurilor, le scutură cu furie petalele în fața deschizăturilor făcute pentru observație. Două cline de deal față în față și între ele un rîu. Versantul rusesc se înalță atît de senin încît sîrma ghimpată pare să împrejmuiască locuri de pășunat. Nici oameni, nici vite. E frumos afară, frumos ca înainte de război.

Un nor lung de praf se urcă în aer. Nu ca o trîmbă, așa cum se întîmplă cînd trece vreo mașină ; praful e pretutindeni la fel de dens, la fel de înalt, ca un zid. Și crește, deși nu se aude uruitul nici unui motor. Drumul nu se mai vede ; s-a început lansarea gazelor.

Una după alta, patru ambulanțe ajung pe cîmpurile din fața tranșeelor.

Oamenii se îmbrîncesc ca să poată privi printre creneluri. Profesorul și-a strîns brațele pe lîngă trup și stă sub o deschizătură de observație, ai zice un păianjen mare cu mutra lui Bismarck, încercînd să-și acopere mustățile cu fularul. Pînza de gaze se întinde pînă la o livadă de meri ; cuprinde întîi trunchiurile lor paralele, apoi crăcile. Fundul văii nu se mai vede. O ceață galbenă, bătînd în roșu, învăluie cîmpurile și brazii. Ca o fantomă, din pîclă apare un stîlp de telegraf.

Pînza de gaze alunecă spre pozițiile avansate rusești, pe o distanță de un kilometru. Se infiltrează în pădure, ascunde poalele brazilor, fără însă să le acopere și crengile de sus ; dispare și se ivește din nou în altă parte, lăsînd în urma ei ceața din care ies vîrfurile pomilor crestate ca dinții unui fierăstrău, o imagine de stampă japoneză. Continuă să urce, alene, și acoperă șesul, împărțit în fîșii ce se cațără pe deal ; ultimele lanuri de secară, cîmpurile de trifoi cu flori purpurii, marile dreptunghiuri pline de căpițe de fîn. În sfîrșit, ceața ajunge și pînă sus, în tranșeele rusești, și se așterne peste crîngurile ce par să se înghesuie acum în pădurea sfîrtecată de poienițele pe care le-a pisat artileria. Nici o mișcare.

Ceva se avîntă din liniile rusești spre gaze : un cal, un cal foarte mic, chiar privit prin binoclu. Gazele par să înainteze mult mai repede, acum cînd se apropie de tranșee. Calul, fără călăreț, pornește spre ele în șarjă cu pași ritmați, așa cum alergase pe vremuri în galop. Se oprește, se învîrtește pe loc și apoi începe din nou să gonească, luînd-o la stînga. Un zgomot de copite izbind drumul răzbate, prin pămînt, în adăpost, mult mai distinct, mult mai apropiat decît acel cal extrem de mic ce se avîntă în necuprins. Nechezatul urcă pe umerii văii. Prin binoclu, calul se vede bine, ridicîndu-și capul ca să necheze, așa cum fac cîinii, cînd

urlă. Din nou în galop, pornește drept spre gaze. Nu i se mai aude tropăitul. Se mistuie în ceața mută.

Nu se mai ivește ; înaintarea tăcută și neîncetată a gazelor pare menită să nu se oprească pînă nu ajunge la capătul lumii. Nechezatul înghițit de tăcere, tivurile pînzei de gaze vizibile acum încep să anime ceața, dîndu-i sufletul amenințător al unei mașini de război.

Rușii au abandonat pozițiile ? E greu, chiar cînd privești prin binoclu, să-ți dai seama în ce clipă anume gazele vor pătrunde în tranșeele lor. Nu va trece mult și vor fi acoperite. Și în afară de calul apocaliptic, nechezînd în soare înainte de a se năpusti spre ceață ca pentru jertfă, nimeni și nimic nu le părăsește. Nu mai pot fi părăsite. În fundul văii, pădâricea de brazi, stîlpul de telegraf și bobinele izolatoare au dispărut sub masa de gaze ; pe costișe se mai văd doar crestele unor arbori. Ierburile și firavii ciulini care ascund deschizăturile pentru observație cresc nemăsurat, proiectați pe acest fundal roșietic și lăptos. Profesorul, cu un tic nervos, pare că strîmbă mereu din nas. Se reazemă cu toată puterea de Berger.

Dușmanul o fi găsit vreun mijloc pentru a opri gazele, imobile acum la marginea parapetului ? Vîntul împinge un nou val, care avansează, sărind parcă peste cele venite înainte. Berger își reamintește :

„Corneea opacă devine mai întîi albastră, respirația șuierătoare, irisul — curios — se înnegrește... Nici un rus nu va putea suporta durerea..."

Asta se întîmplă acolo, unde nimic nu mișcă, acolo unde ceața înaintează, încolăcindu-se ca un saurian preistoric, de parcă n-ar avea să se mai oprească pe acest pămînt.

— O să mai fie gaze cînd trupele noastre vor ajunge în tranșee ?

— Nu-i nici un pericol ! răspunde pe un ton fără replică, profesorul ; gazele vor fi evacuate pînă atunci și, pe urmă, avem ambulanța. Și nu-i vorbă să stăm acolo... Dealtfel, nu-i așa, eu...

Sfîrșitul frazei este înăbușit de o nouă canonadă, frenetică. Rușii pisează cu tunurile gazele ca și cum ar încerca să oprească o șarjă. Obuzele explodează spasmodic, găurind cu lumini roșii pînza iarăși galbenă ; cînd îi sfîrtecă marginile, zdrențele înaintează mai repede decît masa de gaze, fără însă să se rupă cu totul de ea. Pînza împroșcată de lumini roșii ca un rîu sub bătaia soarelui la asfințit își vede indiferentă de drum, așa cum face orice flagel, dovedindu-se a fi ceea ce este — gaz de luptă.

Tirul artileriei rusești se oprește tot atît de brusc cum începuse.

— Cei care vor simți simptome de otrăvire — strigă imediat din tranșee un ofițer — se retrag spre ambulanțe. S-a înțeles ? Gust de migdale amare, respirație șuierătoare... S-a înțeles ?

Cînd Berger și cei ce-l însoțesc ies din tranșee, gazele au dispărut de cealaltă parte a colinei ; în urma lor n-a mai rămas decît ceața

japoneză în fundul văii și o mîzgă negricioasă peste tot pe unde au trecut, ca o rămășiță de iarnă adusă de ele în toiul verii. În tranșeele rusești situația e neschimbată.

Companiile pornite primele trec rîul. Berger le vede clar. Le văd și rușii ? Între bancurile imobile de pîclă, oamenii merg pe brînci, ca pe un teren mlăștinos, se resfiră, se adună din nou. Peste crestele brazilor vîntul flutură fîșii de nori roșietici. Cînd au trecut de rîu, companiile, continuînd să avanseze, iau poziția de luptă.

Toți așteaptă cu sufletul la gură explozia primului obuz, cel care va anunța un nou atac al artileriei rusești — masacrul, pieirea !

Cu binoclul la ochi, Berger regăsește compania 132. Se află printre cele din frunte. Căștile țuguiate învelite în pînză, asemenea celor purtate odinioară de sarazini, sînt alineate ; sub ele înaintează oameni mici, mascînd sîrma ghimpată. Marșul țopăit se oprește și petele omenești încep să se încurce în rețeaua de sîrmă, să se zbată, ca muștele, prinse într-o pînză de păianjen. Înaintarea înverșunată, încetinită de distanță, așa cum fusese și cea a gazelor, este urmată de niște scălîmbăieli de bîlci. Apoi soldații dispar cu toții în tranșeele rusești, sau dincolo, mai departe.

Nu : unii au rămas prinși în sîrma ghimpată. Sosesc alte companii, se bălăbănesc, dispar. Întreaga brigadă înaintează. Nu se mai aude decît vîntul ; tot frontul e gol. Nu mai e război, nu mai e decît un soare orbitor deasupra nesfîrșitei întinderi de pămînt muncit de țărani, deasupra orașului construit din lemn, rămas intact ca și turlele în formă de bulb ale bisericii. Dar nici Berger și nici locotenentul care-l însoțește nu-și iau ochii de la linia imperceptibil desenată de tranșeele rusești.

Profesorul pare să-și fi băgat binoclul pînă în fundul orbitelor. Mîinile îi tremură. Trupele au primit ordin să treacă de primele linii, să ocupe cît mai iute pădaricea aflată dincolo de vîrful dealului, mascată acum de gazele care înaintează. Totuși nici un soldat nu se mai ivește.

— Se poate să fi fost și ei gazați ? întreabă după cîtva timp Berger.

Profesorul, furios, dă din umeri ; prin binoclul zgîlțîit nu mai poate regăsi cîmpul.

— Li s-a spus să nu stea. Li s-a dat ordin să nu stea. Dacă vor să-și facă veacul acolo, evident !...

Mîna stîngă dă drumul binoclului și se încleștează de brațul lui Berger : un om, numai cu cămașa pe el, iese din tranșee.

Un om înalt de doi metri cincizeci, cu picioare mici de tot. Fără mască. Se oprește, cade. Sub el se află alt om. De-a lungul tranșeelor, oameni în cămașă — pete albe bine conturate în ciuda distanței — ies la iveală ; n-au rît. Toți sînt prea înalți, ca niște uriași de iarmaroc, cu capetele cocoțate prea sus și care se bălăngănesc pe o coadă de mătură invizibilă. De ce dracu și-or fi scos tunicile și măștile ?

Cîțiva uriași se rup în două. Partea acoperită de cămașă se prăvălește ; cealaltă continuă să

înainteze. Uriașii de bîlci sînt alcătuiți din doi oameni. Unul îl duce în cîrcă pe celălalt. Să fie chiar de pe acum atît de mulți răniți ? Aceeași tăcere peste care trece vîntul.

Soldații verzi cu măști iau iar în spinare petele albe. Șirul de oameni se îndreaptă, șchiopătînd, spre spărturile făcute în rețeaua de sîrmă ghimpată. Nu se îndreaptă spre ruși ; se întorc.

Pe întreaga linie de bătaie, prin toate locurile de trecere — o învălmășală de umbre indistincte se adună și mișună în jurul soldaților ce poartă măști și duc pe umeri poveri albe, șovăind ca furnicile care-și duc ouăle — companiile se retrag. Abandonează pozițiile rușilor, într-o liniște desăvîrșită, neîntreruptă, de nici o bubuitură de tun, de nici un foc de pușcă.

Profesorul dă drumul binoclului, agățat de gît cu un șnur, și începe să alerge, drept înainte. Fularul îi flutură în vînt.

În stînga lui Berger, un cal. Încalecă și pornește în galop. Companiile în retragere s-au împrăștiat pe cîmp. Dispar și ies iarăși la vedere, din ce în ce mai aproape. Berger se întîlnește cu doi soldați care îl privesc fără să-l vadă. Nu văd nimic. Aleargă. Nu și-au scos măștile. Scafandri în cine știe ce ocean, animale de pe altă planetă.

— Ce fac rușii ?

Răcnește, și ei nu-l aud. Din om n-a mai rămas decît puterea de a fugi. Dispar în spatele copacilor. Calul lui nechează ca și cel care se năpustise în pîcla de gaze. Apare un soldat din

compania 132. Aleargă și el cu masca pe față, dar fără cască. Berger îi taie drumul :

— Ce-au făcut rușii ? răcnește iarăși.

Omul răspunde, răsucindu-și gîtul și dînd frenetic din mîini... Berger îi face semn să-și scoată masca. Soldatul zbiară ceva. Berger ghicește :

— Nu se poate !

— Ce nu se poate ? Și armele, unde-ți sînt armele ?

— Nu se poate ! Nu...

A zbierat „nu“ cu mîinile, cu umerii, cu capul. Se înăbușă. Cu mîinile întinse înainte ca ale unui orator care cere unei adunări să-l asculte, arată cîmpul de trifoi, florile dese și trandafirii ce-i înconjoară pe amîndoi, ca și cum ar fi acuzat această spuză roșietică, ivită la poalele copacilor întunecați. O ia la fugă, ca un nebun. Berger pornește din nou în galop. La ieșirea din pădurice, animalul încremenește și alunecă vreo cinci metri pe picioarele lui țepene, aruncîndu-l într-un tufiș. Cînd Berger ridică ochii, calul e tot acolo, încremenit, ca o statuie înfiorătoare. Viața reîncepe să palpite. Mai întîi botul. Calul își arată dinții : apoi un fior îi străbate trupul, pornind de la urechi de-a lungul șirii spinării ; se avîntă și o ia la goană. Berger se află în fața terenului peste care au trecut gazele.

Cu privirile ațintite înainte, își masează rotula ; sub degete simte ceva scîrbos, un smoc de păr uscat, pînză de păianjen, ghemotoace de praf. Cînd a căzut, cizma a rîcîit pămîntul și în carîmbi i-au intrat flori de trifoi și buruieni

care cresc pînă și în tufișuri : petale negre, năclăite, ca scoase din mîl. Forma florilor e intactă. Și cea a cadavrelor dealtminteri : mîna lui Berger se contractă de scîrba vieții față de mortăciuni. Pe cîmpul dinaintea lui, pe o arie de peste trei sute de metri, gazele n-au mai lăsat nici un centimetru de viață. Spicele înalte, culcate acum la pămînt, strălucesc sub soare cu lugubre scînteieri de antracit. Cîteva șiruri de meri descompuși, cu frunzele lor pline de humă, lipite de crengile livide, seamănă cu arborii cotropiți de licheni. Meri îngrijiți de oameni, uciși ca și oamenii : mai morți decît ceilalți copaci, fiindcă dădeau rod... Sub ei, iarba e neagră. Negri și arborii de la capătul cîmpului, năclăiți și ei. Moartă și pădurea prin fața căreia trec în fugă cîțiva soldați germani. Cînd îl văd pe Berger ridicîndu-se, se ascund în desiș. Au murit și buruienile, și frunzele, a murit și pămîntul unde răsună, dus doar de vînt, galopul calului pornit în goana lui smintită. Berger își pune masca.

În picioare au rămas, printre meri, numai tufele de scaieți. Măciuliile, ghimpii și frunzele sînt pîrjolite, gata să se prefacă în scrum, în timp ce tulpinile sînt albicioase și dezgustătoare, ca piesele anatomice ținute în borcane. Cîmpia năclăită se întinde ca un echer între cele două păduri, închisă între copaci ca între ziduri. Deși s-a rănit la genunchi, Berger poate să umble ; de talpă i se lipesc bulgări de pămînt, tot mai grei. Tropotul calului său, în galop, a fost dus de vînt. Un alt cal cu picioarele adunate — ca în instantaneele luate la curse — se prăbușește

drept în fața lui. Poate e cel care s-a repezit în zona acoperită de gaze. Nu e încă țeapăn. Ochii îi sînt deschiși și cenușii ; părul muced ca și frunzele, ca și iarba. Mușchii îi tresar convulsiv. În jurul lui se învolburează niște buruieni. Aduc cu scaieții, dar toate frunzele lor s-au chircit. Un roi de viespi — moarte și ele — s-a lipit de o tulpină ca boabele unui știulete de porumb. Dincolo de această vale a morții, dincolo de linia îndepărtată a stîlpilor și firelor de telegraf, vîntul împinge, la mare înălțime, norii pe cerul unde nu mai zboară nici o pasăre.

Berger înaintează greu. Izolat de ceilalți — ca pentru a veghea calul ucis de gaze — se înalță în acest pustiu un copac mort. Nu e mîncat de mucegai ca ceilalți. Toate crengile îi sînt întregi, colțuroase, osificate de încleștarea tragică a tuturor copacilor morți pe acest pămînt. În acest univers al putreziciunii, arborele, pietrificat cu mulți ani în urmă, pare singurul vestigiu lăsat în viață. O coțofană cu pene albe incrustate în aripile negre zboară încet și cade ca o cîrpă.

Străbătînd luminișul, Berger ajunge la celălalt capăt al pădurii. Nu mai e vorba să umbli prin scîrnăvie ci să te afunzi în ea. Tufișurile de mărăcini și de răsuri sînt și ele la pămînt, năclăite de mîzga roșietică ce acoperă mortăciunile ; de la douăzeci de metri pare neagră. Scaieții nu mai înțeapă. Avînd neliniștitoarea senzație că i-au revenit puterile, Berger înaintează ușor trecînd printr-o barieră de spini ce i se topesc sub genunchi, sub umeri, sub pîntece. Numai ghimpii salcîmilor, ale căror crengi

nu se rup la prima atingere, mai înțeapă ; frunzele le atîrnă ca ale lăptucilor opărite, unele cu cîte un păianjen mort în centrul pînzei unde lucește o picătură verzuie. Șuvițe de iederă cocoloșită atîrnă pe trunchiurile din care mustește puroiul. Fiecare pas stîrnește în tufișurile călcate în picioare un miros amar și dulceag ; mirosul gazelor ? Apar patru soldați cu măști. Sînt acoperiți de frunze ; cele mai puțin atinse de gaze se prind de celelalte vîscoase, lipite de uniforme, dar cîte o rafală le spulberă ca pe frunzele veștede. Soldații înaintează unul după altul, fără să privească, singuri în această pădure putredă. Poteca este atît de îngustă încît anevoie pot trece doi oameni deodată. Berger le taie calea, dar nu mai are autoritate ; nu mai e călare. Soldații sînt la fel de scîrbiți ca și el, de frunze, de trunchiurile astea purulente, care, deși descompuse, mai stau în picioare. Primul soldat se oprește la mai puțin de un metru de Berger și ridică rîtul :

— Nu-i treaba mea, spune, fără să-și descleșteze fălcile, uitîndu-se în dreapta și în stînga cu ochi de animal hăituit — dar numai la Berger nu — nu-i treaba mea !

Pornește din nou printre copaci și pașii îi sînt înghițiți de pămîntul vîscos. Cel de al doilea trece cot la cot cu al treilea, ca și cum ar face front împotriva lui Berger. Unul din ei îi strigă, privindu-l drept în față :

— Gata, domnule, gata, auzi ? ca și cum i-ar fi fost lehamite să mai audă o cuvîntare (poate cea cu care îl tot dăscăliseră superiorii lui de cînd începuse războiul). Celălalt rîde isteric și

Berger nu-și dă seama că omul rîde decît după felul cum i se zgîlțîie masca.

Și printre voi se află răniți ? se întreabă Berger. Soldatul trece. Berger n-a rostit nici un cuvînt. Nici nu și-a scos masca. Cînd ajunge în dreptul lui, ultimul soldat se oprește, ridică masca, șovăie cîtva timp, bate din picior ca să se scuture de frunzele lipite de manta, și pînă la urmă își scoate masca.

— Eu, domnule maior, am să vă zic vreo două !

Tace brusc, uluit de sunetul vocii lui în această împărăție a tăcerii, și se înfundă ca și cei dinainte în hățișurile încleiate.

Dincolo de perdelele de copaci ale căror vîrfuri înalte au rămas verzi în bătaia vîntului, deasupra acestei păduri de iad, pe panta abruptă a dealului, Berger vede companiile și își dă seama de prăpăd : sute de oameni numai cu cămașa pe ei, duși în cîrcă de alții. Șchiopătînd și luînd-o pe-o scurtătură, intră din nou în pădurea infectă. Soldații care se întorc în goană plini de frunze nu-i mai răspund cînd drumurile li se încrucișează. Cînd ajunge în dreptul lui, unul privește pe furiș înapoi, răsucindu-și cu un tic nervos capul. Fuge, dar pe ăsta nu frica l-a pus pe goană.

Așa cum se întîmplă la ieșirea din pădure și deasupra văilor adînci, lumina decupează fragmente din lumea sordidă a pădurii lichefiate. Un trup împins de jos în sus — și ăsta tot în cămașă e — se ivește din umbră cu brațele atîrnînd ca în icoanele ce înfățișează coborîrea de pe cruce. Apoi cel care îl duce. Primul gazat

german... Berger aleargă, cade din nou, aleargă iarăşi ; nu mai simte durerea din genunchi.
Soldatul nu-i german, ci rus.

Cel care îl duce însă este german. Își ridică masca și-l privește cu ură pe Berger.

— Acum ce mai vreţi ? Ce mai vreţi ? Ce ?

Are un cap de ţăran, de ţăran din vremuri de demult. Cînd se încruntă, fruntea pare şi mai îngustă. Îl privește pe Berger cu coada ochiului. Și-a aruncat pușca atunci cînd l-a luat pe rus în cîrcă. Berger are impresia că a strigat ceva şi-şi dă a doua oară seama că n-a scos nici un cuvînt. Își ridică şi el masca.

— Ambulanţa, spune în sfîrșit omul pe un ton amenințător, fără să-și descleşteze fălcile.

— Ce se întîmplă, pentru numele lui Dumnezeu, spune-mi ce se întîmplă !

Berger poate din nou să vorbească.

— Unde sînt ăia care au doctorii ?

Se încruntă din ce în ce mai tare. Pare mult mai în vîrstă decît Berger, care simte, ca și cum soldatul i-ar spune-o verde în faţă, cît dispreţ îi inspiră înşelătoarea lui tinereţe. Soldatul se opinteşte din şale : grijuliu faţă de rus, pe care nu vrea să-l lase să-i alunece de pe umeri, şi brutal totodată, ca şi cum ar vrea să-l izbească pe Berger cu rusul lui. Capul rusului, care-i atîrna pe piept, din smucitură, cade pe spate ; părul ca tutunul nu se mai vede ; în schimb i se vede faţa, faţa de om gazat — atroce. Tunica lui miroase la fel ca ramurile călcate în picioare, un miros amar şi dulceag. Mişcările soldatului german şi felul cum îl ţine pe gazat exprimă o fraternitate neîndemînatică şi sfîşietoare.

— Trebuie să facem ceva... spune pe un ton mai puţin ameninţător.

Buzele şi ochii rusului s-au învineţit şi faţa lui e cenuşie. Rîcîie cu unghiile cămaşa ca să şi-o smulgă, dar nu izbuteşte s-o apuce. Pe sub copacii siniştri din care continuă să cadă frunze cleioase, se văd pete de lumină şi umbrele ramurilor din vîrf, un mozaic închegat din putreziciuni. Nu departe, vîntul încreţeşte apa mîloasă a unei băltoace înconjurată de pete de mucegai, rămase intacte — ai zice frunze de creson. Aceste mici insule plutitoare rostogolesc o veveriţă moartă, umflată, cu coada moale. Soldatul cu povara lui se urneşte greoi din loc.

Berger trebuie să iasă din această pădure unde nu va afla nimic şi unde nu mai există, nu mai poate exista nimic omenesc. Vidul luminos din viroaga pe malul căreia merge tîrîş-grăpiş transformă în umbre chinezeşti bine conturate crengile hărtănite de la poalele copacilor, frunzele adunate buluc care atîrnă de crengi ca nişte tunici soldăţeşti sau care s-au lipit de trunchiuri ca nişte tentacule — toată această lume de fund de mlaştină. Lumina din viroagă, ca şi cea din poieniţa aflată în apropiere, proiectează în pădure o ceaţă plămădită din pulberi scînteietoare, teşind copacii acoperiţi de alge în putrefacţie. Vîntul nu mai bate şi luminoasa ceaţă de iunie aduce în pădurea înecată pacea care domneşte vara în crînguri. Berger n-a privit decît cinci secunde chipul gazatului rus. De un an de zile a tot văzut şi morţi şi răniţi ; primele cadavre ţepene sub pături şi mai tîrziu feţele negre, de cărbune, ale soldaţilor rămaşi pe poziţiile apă-

rate de sîrmă ghimpată. Înfățișarea nici unui mort nu-i va mai șterge din minte înfricoșătoarea față de acum.

Nu ajunge într-o poiană ci într-un cîmp închis ca între ziduri de copacii mîloși ; din iarba putredă se ivesc o puzderie de pînze țesute de păienjenii mici ce trăiesc pe pămînt. Intacte și acoperite cu o rouă veninoasă, strălucesc în razele de soare ce cad lateral asupra întregului cîmp plin de flori infecte. Peste toate aceste sclipiri grețoase se ridică un punct luminos ca o fereastră învăpăiată scoasă la iveală de soarele la asfințit din pîcla orașului, cotropit de întuneric. Licărește pe pieptul unui soldat. Merge încovoiat ducînd în cîrcă un rus ale cărui mîini și picioare spînzură care încotro. Berger e destul de aproape ca să deslușească pe pieptul omului, cu cămașa deschisă pînă la brîu, porumbelul și crucea protestanților, făcută parcă din două picături. Se uită la cruce ca la chipul unui prieten.

Capul ăsta de cîine blînd, biciuit de șuvițele de păr pe care vîntul i le zvîrle în ochi și pe nas nu mai seamănă cu cel întrezărit în adăpost... Soldatul s-a oprit, și-a ridicat masca — rîtul ei seamănă cu o pălărie țuguiată. Clipește fără încetare. Dintr-o dată se îndreaptă din șale, ușurel ca să nu-i scape trupul pe care-l duce în spinare, dar destul de tare pentru a se dezmorți.

— E departe ! zice.

Și ăsta ar vrea să aibă o atitudine ostilă : și totuși, pe măsură ce-și ridică, prudent, umerii

și-și saltă rusul, începe să surîdă privind cîmpurile pustiite ce se întind în jurul lor. Berger îi vede tresele :

— Subofițer ? Ce-i cu ăsta ? De ce ? Omul dă din cap și, cu gîtul învîrtoșat sub trupul care-l apasă, se strîmbă fără ca rictusul să alunge surîsul buimac ce i s-a lățit pe față în aceste clipe de repaus.

— De ce ? repetă în neștire.

Lui Berger i se pare că recunoaște vocea răgușită din adăpost : „Cînd e vorba de voluntari se pune o problemă morală...“

Nu, hotărît lucru, nu e țăran.

— Nici acolo sus nu poți să-i lași...

Vorbește despre ruși.

— S-a dat ordin de retragere ?

Subofițerul ascultă, bălăbănindu-se pe un fundal de meri mîncați de un vîsc bubos. Surîde întruna cu buzele lui groase, și pleoapele îi zvîcnesc neîncetat :

— Nu mai există ordine... spune în sfîrșit.

Neputînd face nici un gest, împovărat cum e, clatină doar din cap ca să spună că de toate ordinele ca și de întreaga lume s-a ales praful, pentru totdeauna.

— Ofițerii ? răcnește Berger.

— Nu știu...

„Fac și ei ca noi...

Nu. Omul n-a fost făcut ca să putrezească de viu...“

Pornește iar, gîfîind, spre spatele frontului. Berger se ia după el.

— Războiul, aşa o fi războiul... zice subofiţerul.

Se opreşte să-şi tragă sufletul. În gură îi intră o frunză. Scuipă de parcă ar vrea să-şi verse maţele. Nu termină ce avea de spus.

Doi soldaţi, care făcuseră din braţele lor un scăunel ca să ducă un rus, ies dintr-un colţ de pădure ; se opresc, se apleacă pînă ce ating cu palmele pămîntul gelatinos ; întind rănitul. Se ridică. Pe feţele lor se aşterne acelaşi surîs de uşurare ca pe faţa subofiţerului. Privesc dincolo de pădurile şi de cîmpiile moarte — ca să ajungi la ambulanţe trebuie să cobori în vale, spre rîu — privesc lungile tulpini de floarea soarelui scuturate de vînt ; acolo, departe, mai există culori, flori, petice roşietice şi verzi de pămînt, umbre lăsate de vînt pe ape şi pe şesuri fără sfîrşit. Rusul lungit pe spate la picioarele lor se străduieşte să se culce pe burtă şi pînă la urmă izbuteşte. Cei doi soldaţi germani se ridică încet, cu picioarele încă pe jumătate îndoite, nevenindu-le să-şi creadă ochilor cînd văd valea, această Ţară a Făgăduinţei.

Berger dă drumul binoclului. Subofiţerul aflat lîngă el vorbeşte ; nu se aude bine ce spune, căci cizmele lui plescăie, aspirînd mîlul de sub frunze ca o pompă.

— Ce spui ? strigă Berger.

Subofiţerul dă să arate cu degetul, dar mîna îi este încleştată de tunica celui pe care-l duce în spinare.

— A luat-o la sănătoasa. Flăcăul ăla... repetă într-un tîrziu.

Vîntul suflă cu putere, umflînd cămăşile celor doi soldaţi. Par îndobitociţi de clipele de odihnă. În spatele lor, gazatul încearcă să se tîrască spre liniile ruseşti. Marginea pădurii se află la o sută de metri, dacă nu şi mai mult ; la fiecare mişcare cade din nou ; se ridică iar, îndreptîndu-se spre tranşeele ruseşti, spre îngusta groapă cu gaze unde, fără îndoială, se descompun ai lui. Nu, inuman nu este acest muribund care se tîrăşte în noroi cu braţele înfundate pînă la cot, plesnit peste ochi de buruienile cotropite de roiuri de viespi moarte ; inumană e tăcerea.

Soldaţii care poartă măşti au văzut în sfîrşit ce face rusul. Îl ajung din urmă, dau cu cizmele în el, îl ridică şi-l aşază iar pe braţele lor ; se urnesc din loc şi dispar.

Berger a luat-o din nou pe sub copaci. Ar trebui să urce spre liniile ruseşti şi se îndepărtează de ele cu fiecare pas pe care-l face ; consemnul lui era să nu se despartă de profesor. Care profesor ? Coboară spre ambulanţe. Ar trebui să-i dea o mînă de ajutor subofiţerului care gîfîie ducîndu-şi muribundul în cîrcă, dar nu se uită la el, nu se atinge de el. Coboară, coboară prin hăţişuri cu braţele bălăngănindu-i-se de-a lungul corpului, coboară şi priveşte îndobitocit păsările moarte zăcînd pe această magmă care a fost cîndva muşchi verde. Tranşeele inamicului sînt săpate la mai puţin de trei sute de metri. Întoarce mereu capul spre ele dar pas cu pas se îndepărtează.

Poteca o ia spre poziţiile germane. Un om o zbugheşte pe cărare, mergînd, spasmodic, în pa-

tru labe. Ba nu. Cînd ajunge la doi metri, arătarea își ridică fața cenușie, cu ochii din care albul a dispărut, își arată dinții și te aștepți să zbiere ca epilepticii. Berger se bagă printre copaci. Înnebunită de durere, gesticulînd ca toți nebunii din lume, ca și cum în trupul ei n-ar mai fi avut loc decît pentru chin, arătarea, sărind ca broaștele, se scufundă în putreziciune.

Un urlet străbate tăcerea preistorică — urletul țîșnit dintr-o suferință de neîndurat — și se sfîrșește într-un fel de miorlăială.

Berger aude iar un zgomot în pădurea moartă.

Deasupra potecii, din copaci atîrnă tunici rusești aruncate la nimereală și cămăși agățate de crengi, ai zice, de obuze. Și totuși nu e nici o urmă de explozie. Foarte aproape, într-o poieniță ascunsă vederii de un șir de floarea-soarelui, vreo treizeci de oameni zac într-o tranșee în formă de T, un post înaintat al inamicului.

Morți cu toții, aproape goi, au căzut pe un vraf de haine făcute ferfeniță și s-au încleștat unii într-alții — un ciorchine scuturat de convulsii. La ce prostii visau oamenii în adăpost : morți, țintuiți locului, ținînd încă în mînă cărțile de joc ! Din forfota împietrită a cadavrelor se răzlețesc picioare cu degete strînse ca pumnii... Nici o rană.

Deși Berger n-a mișcat din mîini, umărul drept începe să-i tremure. Mușchii i se contractă, ca și cum întregul său corp ar vrea să se facă ghem ; își ține atît de înverșunat coatele lipite de coaste încît de abia mai răsuflă. Fără îndoială că cei credincioși numesc aceste clipe

de groază întîlnirea cu demonul. Duhul Răului e mai puternic decît moartea, atît de puternic încît, ca să-l înfrunți, trebuia să faci rost de un rus care să nu fi fost încă ucis — primul pe care-l vezi — să-l iei în cîrcă și să-l salvezi.

Cinci sau șase soldați zac în tufișuri, sub o tunică atîrnată de guler, ca un spînzurat clătinat de vînt deasupra acestui vis rău. Berger se năpustește asupra celui ce se află mai aproape, se opintește în mărăcinișul vlăguit și se ridică apucîndu-l pe rus de mîinile cu degete răsucite ca funiile. Omul se zbătuse în cîmpul de floarea-soarelui și în jurul brațului i se bălăngăne marginile tipsiei enorme și plate ale unei flori descompusă de gaze și găurită drept la mijloc ca un colac : colacilor li se zice parcă și cununi sau coroane. Se spune o coroană mortuară, nu-i așa ? Cu pleoapele strînse, cu tot trupul lipit de acest cadavru frățesc care-l apără de toate cele de cîte fuge, Berger mormăie „iute, iute, iute" fără să știe ce noimă au vorbele lui. Nu-și mai dă seama că a început să umble, dar pricepe dintr-o dată că rusul a murit și-i dă drumul.

Se ridică în capul oaselor. Lumina îl orbește, deși strînge din ochi. Îi deschide. În fața lui se vede vîrful dealului unde se află pozițiile rusești. Toate crîngurile de pe flancul colinei, roase și întunecate de o toamnă ce nu avea să mai treacă, omorîte de o forță pe care nimeni nu o poate opri din cale — ca și cea a Creației — nu mai înseamnă nimic față de chipul unui soldat gazat. Pe tot acest pustiu peste care a căzut blestemul biblic, Berger nu mai vede

decît moartea oamenilor. Şi totuşi ochii au început să se obişnuiască cu lumina — simte cum se înfioară văpaia moartă, cum freamătă pădurea cu sălbătăciunile ei nevăzute, pornite în căutarea izvoarelor. Distinge în depărtare punctele albe făcute de cămăşi — foarte multe şi aşezate pe linii paralele — cărăuşii care ies din toate colţurile pădurii —, rîndurile lor se rup şi se refac mereu, căci fugarii mişună ca furnicile — şi coboară greoi în bătaia vîntului, spre luminiş. Berger află ce fac aceşti oameni, nu cu mintea ci cu trupul pe care îl dusese în spinare, înfundîndu-se pînă la genunchi în clisă. Cu ochi răvăşiţi priveşte cum se năpusteşte asupra ambulanţelor acest asalt al milei.

În faţa lui, subofiţerul, de care uitase, porneşte greoi cu rusul lui. Cînd Berger, cu masca ridicată, îl ajunge din urmă aude :

— Ce-o fi de rîs ?

Nu-şi dăduse seama că rîde în hohote. Merg amîndoi în bătaia vîntului care mai împinge încă gaze de dincolo de vîrful dealului.

Deşi substanţa vegetală e distrusă, formele n-au dispărut cu totul. Mărăcinii, ferigile şi scaieţii înalţă uneori tulpini intacte din iarba făcută una cu mîlul. Mai ales în locurile ferite. Vîntul, care aduce acum mai puţine frunze, alungă buruienile ca pe nişte hîrtii arse. Mărăcini cu tulpini înalte vin spre Berger şi, cînd îi ating tunica, se pulverizează ca nişte pînze de păianjen, sau cad fără ca ghimpii lor să i se agaţe de haină.

— Doamne Dumnezeule ? spune dintr-o dată subofiţerul pe un ton ciudat, ca şi cum ar pune

o întrebare. Se opreşte lăsîndu-şi întreaga greutate a corpului pe piciorul stîng, care se înfundă în pămînt. Cele cîteva fraze rostite pînă atunci nu le adresase nimănui. Le bolborosise aproape fără să ţină seama că Berger se află în preajma lui. De data asta întoarce spre el şi faţa lui şi trupul rusului : şi totuşi nu-l priveşte pe Berger, priveşte înăuntrul lui, cu ochi ce nu văd ceea ce se petrece în jur, pîndindu-şi doar propriul său trup.

— Ţi s-a întîmplat să mănînci migdale amare ?

— Ce ai ? Nu cumva şi tu ?

Trecîndu-şi limba pe cerul gurii, subofiţerul se ridică brusc, descotorosindu-se de rus şi-şi întinde braţele prin mărăcinii şi ferigile bătute puternic de vînt, în timp ce trupul pe care-l dusese în spinare se prăbuşeşte cu un zgomot înfundat... Rusul îşi revine în simţiri. Berger îi aude groaznica respiraţie şuierătoare, la fiecare răsuflare îi vede mîna agăţată de genunchiul subofiţerului, care îşi trage cizma înfundată în paiele putrezite, fără însă să poată scăpa de mîna prinsă de pantalonii lui verzi.

— Am trei copii, strigă rusul pe nemţeşte.

Cu cealaltă mînă se căzneşte să-şi rupă cămaşa.

„Am trei copii, trei..."

A învăţat fraza asta pe dinafară ca pe un descîntec menit să-l ferească în timpul războiului. O repetă iute, cuvintele fiindu-i mereu întretăiate de un şuierat ieşit parcă din nişte foale plesnite, ca şi cum plămînii i-ar fi fost perforaţi. Subofiţerul îşi plimbă ochii doar pe unde ştie

că nu va da de el. Pleoapele îi zvîcnesc ca atunci cînd s-a întîlnit cu Berger și își trage pe furiș piciorul de care s-a agățat rusul.

— Eu n-am decît douăzeci și șase de ani ! răcnește.

Gazatul nu înțelege. Are părul aproape cărunt și fața otova, de mujic. Buzele groase și vinete se mișcă, vorbesc ; ochii cu corneea albăstrie și irisul negru privesc. Nu dă drumul hainei pe care a apucat-o.

Subofițerul se smulge și din strînsoarea mîinii și din paiele putrede în care i s-a înfundat cizma și aleargă din răsputeri spre ambulanță, atingînd în fugă fața gazatului cu cizma. Prin fața lui Berger trec prin hățișuri niște siluete ; ca și el, ca și subofițerul, se îndreaptă spre luminișul de unde vîntul aduce frînturi de fraze :

— ...nimic de făcut. Mai bine celălalt ! Nu pe aici. Albastru-închis... Acolo în fund, pe dreapta !...

Berger pornește spre acel glas, merge, nu mai poate alerga.

— E o prostie ! Contraindicat ! Albastru... La stînga...

Mai jos de pădure, un căpitan își strînge oamenii, încearcă să organizeze transportul muribunzilor spre ambulanță. Infirmierii cu măști strălucitoare de oxigen se apropie de corpurile lungite pe pămînt. Profesorul, acoperit și el de frunze, cu fularul fluturînd, cu pălăria dată pe ceafă și gesticulînd întruna se învîrtește în jurul căpitanului, ca un cîine de vînătoare. Dă fuga spre intoxicați și se întoarce de unde a plecat. Berger îl urăște, așa cum l-au urît și pe el soldații pe care i-a întîlnit. Profesorul aleargă spre el :

— Vedeți ? Vedeți ? Efect decisiv ! Absolut ! Începe să urle : „Nu așa, dobitocilor“. Se întoarce spre Berger care știe puțin rusește : „Spune-le dumneata, ăștia încurcă treaba“.

Cu ochi speriați, privește luminișul unde se aduc mereu gazați.

— Poftim, idioții ăia beau apă !

Sînt ruși pe care soldații germani i-au întins lîngă un pîrîu. Sorb din apă scuturați de convulsii.

— Contraindicat ! Contraindicat ! Dacă beau nu mai au nici o scăpare.

Văzînd rușii acoperiți de frunze, Berger își dă seama că și el e plin și începe să se scuture, fără să-și poată lua ochii de la ei.

Foarte aproape, un maior rus, descotorosit de masca cu oxigen deschide ochii.

— Dați ordin ambulanțelor să avanseze. Cît pot ! îi strigă lui Berger căpitanul german. Cel puțin una să vină. Și noi avem multe victime !...

Germanii și-au scos măștile. Lui Berger i se pare că în fața lui se află numai ruși. Salvați ? Unul aleargă spre el, îl ia în brațe și scoate din buzunar o fotografie : nevastă-sa și copiii o să se roage pentru el. Rusul crede că el l-a scăpat de la moarte. Berger aude motoarele ambulanțelor cînd se întețește vîntul și grăbește pașii într-acolo. Genunchiul îl doare atît de tare încît îi vine să verse. Cînd vîntul bate mai slab, apelul motoarelor se stinge, ca și cum ambulanțele s-ar afla foarte departe și Berger începe să scruteze pădurea, căutînd locurile unde frunzișul

s-a rărit îndeajuns ca să poată zări drumul. Cînd iese în sfîrşit din pădurea peste care se abătuseră gazele, trece peste o pîrloagă plină de urzici şi de cîrmîz. E uluit de culorile lor strălucitoare, de verdele viu al urzicilor, de frunzele lor cu vîrfuri ascuţite ca dinţii unui fierăstrău de tăiat metalele, de cîrmîzul roşu ca para focului ; e atît de uluit de faptul că a regăsit culorile încît i se pare că vede, pretutindeni, în zare petele mărunte ale ambulanţelor camuflate. Mulţi mărăcini au devenit stacojii ca viţa sălbatecă, toamna ; lîngă ei, albastrul incandescent al cicoarei şi al campanulelor, albul unor flori de cîmp cu petalele zbîrlite de furtuni, alb atît de intens încît pleoapele lui Berger, recunoscătoare, încep să zvîcnească bătînd secundele ca un ceasornic.

În această pîlpîire de jăratec roşie şi albastră, uruitul ambulanţelor invizibile se apropie, se îndepărtează, se apropie iar şi, dintr-o dată, amplificat de ecou, pare să-l înconjoare pe Berger.

În sfîrşit, zgomotul se aude şi cînd vîntul încetează să mai sufle ; ambulanţele înaintează undeva în stînga. Berger aleargă spre ele ; motoarele pe care le-a auzit nu sînt ale lor, ci ale unor camioane care merg în capul unei coloane.

Cînd trec pe lîngă el, şoferii şi apoi soldaţii îl privesc uluiţi ; centuronul, închizătorile, tot ce pe uniforma lui este de metal, s-a coclit. Aşa vor privi, în curînd, şi cînd vor da de primul gazat. În afară de echipamentul obişnuit, soldaţii au la şold şi măşti. La rîndul lui, Berger se uită la ei

cum trec unii după alţii, urcînd spre linia întîi, şi barajul milei nu-i va putea întotdeauna opri. Cu orice se poate obişnui omul, numai cu moartea nu.

— Aveţi ambulanţe ? strigă Berger cînd vede primul subofiţer.

— Da, în spatele frontului.

Berger îşi dă în sfîrşit seama că e vlăguit şi inutil. La picioarele lui, din praful alb ies floricelele unor graminee, desfăşurînd constelaţiile micilor lor petale ; deasupra acestei flore alcătuită din minuscule trestii care tresar la orice adiere, se înalţă scaieţii vînjoşi cu toarte dăltuite parcă în metal. Făcute şi ele din paie gingaşe, gîzele forfotesc în jurul firavelor fire de ovăz, răvăşite de vînt, care tremură acum zguduite de duduitul cizmelor soldăţeşti pe un drum îndepărtat. Printre frunzele lipite încă de uniforma lui Berger, o lăcustă galbenă sare şi i se agaţă de coapsă. Aşa cum gazele contopiseră în putreziciune tot ce găsiseră în calea lor, aşa şi viaţa renaşte din aceeaşi materie unică, din aceste paie a căror încordare de arc însufleţeşte nu numai cele mai plăpînde graminee, ci şi avîntul săgetător al lăcustei care s-a mistuit în pulberea poleită de soare. Printr-o perdea de copaci, vîntul trece şi şuşoteşte ca valurile, aşa cum face cînd adie printre plopi... Păsări călătoare zboară în înaltul cerului.

Berger nu s-a smuls încă din clipa cînd a luat în spinare mortul. Simte pe umerii lui alunecînd trupul rusului ; mîinile îi tremură amintindu-şi secunda cînd i-a dat drumul şi a auzit plesnind

enorma brățară făcută din floarea soarelui (a întrezărit chiar, în locul unde a căzut, doi arici, ca două perii cu țepii sălbatec răsuciți de gaze...). Milă ? Gîndurile i se învălmășesc în minte ca atunci cînd și-a dat seama că soldații se întorc ; e vorba de un impuls mai obscur, în care frica și fraternitatea își contopesc forțele demențiale. Costișa urcă spre cerul de un albastru sclipitor, mirosind ca pe vremuri după ploaie : a copaci, a tufișuri de merișor și a brazi. O insectă mare își ia zborul. Corpul ei de metal bine lustruit nu s-a coclit ; zvonul cuvintelor auzite în adăpost, mai mult chiar decît șopotul marin al vîntului de acum, acompaniază în surdină bîzîitul insectei, așa cum acompaniase trupele ce dispăreau la cotitură.

Trîntit în iarbă, Berger aprinde o țigară. Infectă. Alta. Același gust ; a treia. O aruncă : gustul amar și dulceag persistă. Trece în goană pe lîngă coloana care înaintează spre front, dar în direcție opusă. Se simte iar în puteri. Intoxicat ? Într-o secundă răvășită i se învălmășesc imagini și sunete : adăpostul, gazele, vocea profesorului hîrîind sub cerul înstelat de la Bolgako (toate astea au fost în ajun, în ajun !). Ce dracu o fi căutînd omul pe pămînt ! De cîte ori pune piciorul jos, un junghi îl săgetează din genunchi pînă la brîu ; vîntul șuieră printre ramuri și din gîtlejul lui se aude la fiecare răsuflare alt șuierat, ușor, mătăsos.

Se înfurie cînd dă de o vale și e silit să-și măsoare pașii, căci la fiecare oprire simte o țepușă înfigîndu-i-se în încheietura piciorului, și gustul acela în gîtlej și în nas de care nu mai scapă. E

copleșit de o evidență tot atît de peremptorie ca și șuieratul subțire din piept. Ce dobitoc a fost ! Toată viața a umblat după altceva în loc să trăiască fericit ! O ambulanță ? Trebuie să alerge mai iute ! Picioarele i se învîrtesc în gol, lumea se răstoarnă brusc, pădurea face un salt pînă la cer.

A leșinat dar nu și-a pierdut cu totul cunoștința. Îl duc. Oxigenul îi pătrunde în plămîni ; are o mască pe față. Euforie. Știe că e mereu pe punctul de a-și pierde cunoștința. Fericirea nu mai prezintă nici un interes. Nici acești indivizi cu rîturi, băștinași din pădurea putrezită, și nici morții, putreziți și ei. Pămîntul din adăpost cu jocul de cărți luminat de o binevoitoare rază de soare. Ce ciudată e fericirea ! Ca și restul. Se zice că muribunzii își revăd trecutul. Viața lui e viitorul. Lîngă el, pe o brancardă, un ofițer rus gesticulează : „Să nu mă otrăviți acum ! Nu acum !“ și dă la o parte masca strălucitoare ; răcnetele lui nu acoperă zgomotul care urcă din pieptul lui Berger ca o sirenă în ceață — pînă ce-și pierde cu totul cunoștința.

. . . .

O NOUĂ CRIZĂ

E momentul ca augurii să se întrunească.

Umblam de colo pînă colo prin biroul meu. Ca şi cum scena pe care o descriam ar fi invadat încăperea, m-am simţit posedat de o stare de încordare demenţială. Am început să mă învîrtesc fără să mă pot opri şi m-am repezit, cu capul înainte, spre bibliotecă. M-am izbit de unul din montanţii de lemn şi m-am prăbuşit. Montantul nu a cedat ; virînd spre el, am evitat oare să intru cu capul în geam ? N-am leşinat ; după comoţie am notat ca să nu uit : „Posedat. Fulgerător". Ceea ce mă ameninţa semăna mai degrabă cu nebunia decît cu o boală : termenul de boală pe care l-ar suscita cancerul sau tuberculoza nu-mi vine în minte cînd e vorba de o maladie pe care n-o cunosc ; mai ales de una ce nu-mi provoacă *suferinţă.* Poate că nici nebunii nu suferă.

Cuvîntul : convulsie mă obsedează. Oare fiindcă textul pe care-l corectez de unsprezece zile ar putea fi intitulat astfel ? Violenţa crizei (dar nu şi rătăcirea) pare să descrească. Doream să adaug acestei naraţiuni amintirile pe care mi le evocă. Avînd în minte mîna suspendată în aer a gazaţilor din Oraşul Morţii, în acel ceas

pe care toţi oamenii l-au considerat atunci cel hotărît de soartă, mă gîndesc la o frescă de lîngă Luxor, aflată chiar la intrarea în mormîntul reginei Nefertari. Soţia lui Ramses joacă şah, avînd drept adversar un nevăzut zeu al morţilor, prezent doar prin pionii aflaţi pe masă. Faţă în faţă cu vidul, regina îşi joacă propria ei imortalitate.

Viziunea mea despre om (cum o pot numi altfel ?) s-a schimbat foarte puţin de treizeci de ani încoace. Dînd ochii cu moartea, maiorul Berger conferă fericirii un rol excesiv : e tînăr, şi dacă l-aş fi scos din ambulanţa de la Bolgako, i-aş fi dat răgazul să mai cugete.

Nu el mă interesează acum, ci vocea din străfunduri ce se auzea în adăpost, şi apoi în pădure, urlînd, sau înăbuşită de tăcerea din jur.

Am scris prima parte din această povestire în lagărul de prizonieri, în 1940. Atunci singurul mod de a continua să trăieşti era să scrii. Am scris ceea ce spuneau vocile din adăpost, notînd alternativ şi cuvintele rostite de tovarăşii mei de captivitate.

Sub cerul acoperit, striat încă de barele oblice aruncate de rezervoarele de benzină în flăcări, nişte umbre — ai fi zis cele ale unor prizonieri selenari — răsăreau din ţevile gigantice, părăsite de cine ştie ce antreprenori : ştiri neverosimile zburau de la om la om :

— Se zice că s-a semnat armistiţiul... Demobilizarea a început, dar toate uzinele de armament vor fi obligate să lucreze împotriva englezilor...

— Pétain a fost ucis de Weygand în plin consiliu de miniştri...

— Ei aş !

— Reynaud se află în America şi Flandin a venit la putere. Pétain e ministru de război.

— Au cerut şaptesprezece departamente, auzi dumneata ! Tot porcii ăia de bretoni au baftă.

Bretonii, cărora pînă atunci li se zicea „mocăiţi“, sînt acum invidiaţi de toată lumea : cum ar putea Hitler anexa Bretania ?

— Partizanii autonomiei, s-or fi dat cu ei.

— Poate că ar fi bine să nu stăm nici noi cu mîinile în sîn şi să cerem ca Burgundia să devină autonomă. Ce zici ?

— A trecut adineauri pe aici Comandantul Pieţii. Ştiu puţin nemţeşte. A zis că sînt un milion jumătate de prizonieri.

Încep cu toţii să rîdă.

Voci din ce în ce mai slabe vorbeau iar de trădare... Feţe pămîntii de oameni chinuiţi de foame şi de întuneric, nebărbierite de opt zile, priveau cu invidie bucătarii improvizaţi care îşi încălzeau ultimul pesmet sau puneau pe foc fiertura de buruieni. Mulţimea de oameni bărboşi şi resemnaţi nu evoca temniţa, ci evul mediu. Timpul mai avea oare vreo importanţă ? Trăiau de azi pe mîine, aşa trăiseră mii de ani, ascultînd aceeaşi voce absurdă, venită din adîncuri.

Seara, ştirile absurde se potoleau.

În India se face o deosebire între muzica de dimineaţă şi cea pe care „trebuie s-o asculţi

noaptea“. În seara următoare, într-un bordei babilonian făcut din stîlpi groşi şi scunzi, din ţevi şi crengi, trei mumii peruviene cocîrjate scriau pe genunchi.

Un soldat dintr-un regiment de geniu, între două vîrste, stătea în aceeaşi poziţie dar cu braţele încrucişate pe piept şi privea fix unul din stîlpi. A simţit că mă uit la el şi a întors puţin capul spre mine :

— Eu unul aştept să se tocească.

— Ce ?

— Totul. Aştept să se tocească.

Cam tot aşa spusese şi ţăranca bătrînă după ce am ieşit din şanţul antitanc.

După ce noaptea s-a aşternut, în sfîrşit, peste lagăr, un preot cu care m-am împrietenit mi-a destăinuit : „În definitiv, credincioşi sau nu, oamenii mor într-o mare învălmăşeală în care nu mai poţi deosebi frica de nădejde...“ A doua zi, în zori, focurile aveau să-şi înalţe limbile trandafirii.

În sfîrşit, consfătuirea medicilor a avut loc. Creierul mic este într-adevăr ameninţat. Se poate să mă vindec, să paralizez sau să mor. Trebuie să fiu de urgenţă internat în spital.

Şoaptele morţii dau alt aspect drumului ce duce la Salpêtrière.

Fiecare schimbare de viteză repetă scrîşnind cuvîntul : insolit.

Privesc tot ceea ce văd. Ca şi cum totul ar fi devenit foarte interesant. Joc teatru faţă de mine însumi ? Insolit, numai insolit şi trecător. Tu însuţi eşti trecător.

Drumul de la Verrières la spital e aproape gol la ora zece dimineaţa. Cu treizeci de ani în urmă şoseaua era mărginită de case din altă epocă şi de vile construite dintr-o piatră zgrunţuroasă al cărui falnic monopol îl avea Franţa. În locul lor au apărut blocuri mari în construcţie şi macarale mecanizate — marţieni învingători, ca şi cei din cetatea lui Nasser care asaltau Oraşul Morţilor din Cairo, unde dis-de-dimineaţă vezi Cadillacuri trecînd pe lîngă măgăruşi încărcaţi de maldăre de iasomie umede încă de roua nopţii. N-a fost nevoie să treacă mai mult de cincizeci de ani ca să se şteargă de pe faţa pămîntului Islamul, ce părea o cîmpie biblică aşternută în faţa eternului pustiu, India, Imperiul britanic. La Hong-Kong taifunul venit din sud, care se juca pe vremuri cu bordeiele acoperite de stuf, mînă în vîrtej deasupra pacheboturilor iluminate schele de bambus, smulse de la zgîrie-norii în construcţie. Ce importanţă mai are oraşul Hong-Kong ? Pe drumul spre eşafodul din Place de Grève, condamnaţii zîmbeau femeilor frumoase. N-am găsit niciodată scris undeva numele sentimentului ce mă cuprinde. Să spunem — o nelinişte amînată. Se hrăneşte cu orice.

Au dispărut fortificaţiile. Pe vremuri am văzut cele de la Porte d'Allemagne pe unde au plecat spre front în 1914 taxiurile de la Marna[1], pline de spahii. Au trecut printre ziduri de femei venite din mahalale. Nici urale, nici cîntece. Cînd ajung la „Porte d'Orleans" pînă şi locuinţele ieftine mi se par insolite, ca şi în piaţa Jean Jaurès. Toate formele se înrudesc atunci cînd privirea ce se opreşte asupra lor poate să fie ultima.

[1] Denumire dată taxiurilor rechiziţionate în 1914 pentru a transporta întăriri spre front.

Intru în vechiul Paris din partea de sud a oraşului. Prin casele cu etaj, îi aparţine lui Daumier, şi prin prăvăliile cu reclame şi afişe, urîţeniei mondiale. Cînd m-am reîntors pentru prima oară în Franţa, am înţeles că sînt în Europa văzînd prăvăliile.

Iată şi gara Austerlitz, cîrciuma care a luat locul luxosului cabaret unde Hortense Allart se aşeza pe genunchii lui Chateaubriand : „Eram tînără. Mă ruga să-i cînt de inimă albastră; apoi mă mîngîia după cum îi era voia..." Iată şi spitalul Salpêtrière, şi domul ca un as de pică al capelei. Maşina se poticneşte cînd trece pe poartă, întocmai ca Mercedesul blindat al Gestapoului care m-a predat în 1944 închisorii din Toulouse.

Curţi interioare, edificii aducînd a cazarmă şi a monument istoric : trecutul. Apoi două clinici, foarte moderne. În hol, umbre tăcute desprinse din Coborîrea în Infern se amestecă printre pijamale de pensionari şi cărucioare împinse pe furiş.

Odaia mea. Două infirmiere din Antile. Una din negrese seamănă cu acele doici care au alinat atîtea dureri de-a lungul veacurilor în Insule ; cealaltă, înaltă, veselă şi frumoasă, pare a fi fost trimisă de îngerii poznaşi din filmul *Păşunile verzi*. Mă instalează, îmi dau halat şi mă

conduc în sala de electrologie. În ascensorul, oprit între două etaje, cineva strigă „Ajutor“ ! Mergem spre alt ascensor. Alt doctor, cărucioare mici, înfiorătoare tărgi, pe una din ele, un braț ca cel al tuturor eroilor morți, atîrnînd mereu așa de-a lungul veacurilor. Liniștea te surprinde, fiindcă te aștepți să auzi gemete sau strigăte de durere. Infirmiera mă prezintă. Profesorul e cordial. Apoi trec la aparate.

Mă întorc în odaie. Pereții sălii de electrologie erau vopsiți în ulei. Și coridoarele. Odaia mea la fel. Florile trimise de prietenii mei nu-și au locul în acest univers de unde au dispărut și stofele, și lemnul, un univers străin ca o planetă unde n-ar putea viețui decît vopseaua albă, nichelul, eprubetele, obiectele din sticlă, cearșafurile și — bolnavii... Nu trecuse nici un sfert de oră de cînd mă culcasem și în odaia mea intră un medic care îmi este prieten. Seamănă cu generalul de Gaulle, așa cum era în 1940, pe vremea cînd purta chipiul cu frunze de stejar. „Nimic nu este ireversibil.“ Cuvintele înseamnă, presupun, că n-a fost încă atins creierul mic. Verdict de viață ?

Pe celălalt, îl pronunță oare cineva ?

...Spitalul militar din Madrid în primele zile ale Revoluției. O pivniță în care o lumină de acvariu, venită prin ferestruicile năpădite de ferigi, se așternea ca cenușa pe fețele unor portrete de El Greco, cele ale milițienilor amputați ; în 1945, sălile amenajate pentru cei ce luptaseră la Ill și pe Rin și se aleseseră cu degerături grave — înghețaseră pînă la brîu — cînd trecuseră fluviul. (Aveau să fie salvați de doctorul Jacob, datorită serului Leriche, conservat la Strasbourg.) Multe alte spitale din Alsacia și sînge peste tot. Aici nu vezi sînge...

Clinchetul farfuriilor și al furculițelor a devenit mai slab ; se înnoptează. Cu toată insonorizarea, aud strigătele de intolerabilă durere — pe care le recunosc, căci toate seamănă cu scîncetele copiilor — răspunzîndu-și, ori de cîte ori se deschide ușa. Strigăte de bolnavi căzuți într-o stare precomatoasă și care nu simt nimic — afirmă infirmiera : dacă scapă nu-și mai aduc aminte decît că au adormit. „E fals, mi-a spus cu tristețe unul dintre profesori : nu știm deloc ce se petrece în timpul acestei stări precomatoase ; bolnavii salvați citează uneori fraze pe care le-am rostit față de ei cînd se aflau în catalepsie.“ Biata infirmieră ! Cei care trebuie să trăiască în preajma durerii sînt nevoiți s-o ignoreze.

Perfuzia care mă imobilizează va dura unsprezece ore. Acul înfipt în vena din braț tremură ușor. Nu se mai vede lumină pe sub ușă ; nu se mai aude nimic altceva decît pașii infirmierelor de gardă — și de fiecare dată cînd vreuna intră la mine aud, din depărtare, cum strigă fără să-și dea seama și cei care vor mai trăi, și cei care nu vor mai trăi. Ghemuite ca ursitoarele, inconștiența și moartea au luat în stăpînire spitalul Salpêtrière.

Iarăşi mă descumpăneşte absenţa suferinţei. În mintea noastră, moartea este atît de strîns legată de durere încît omul rămîne uluit în faţa unei maladii ce poate fi mortală şi care nu-l chinuieşte ; năucit de cea mai derutantă scindare din epoca noastră. Moartea rătăceşte prin spitale într-un fel insinuant, biologic, necunoscut pe cîmpurile de luptă. Aici bolnavii se succed ca generaţiile pe pămînt. Numai că generaţiile nu se vindecă.

Importanţa pe care am dat-o caracterului metafizic al morţii i-a făcut pe unii să spună că sînt obsedat de propriul meu sfîrşit... Şi despre biologii care şi-au dedicat viaţa studierii naşterii s-ar putea tot aşa de bine spune că sînt în căutarea unor posturi de doici. Moartea nu este unul şi acelaşi lucru cu încetarea mea din viaţă.

Doliul dispare, copiii nu mai sînt duşi la cimitir, dar la televiziune o zi fără nici un asasinat ar fi o zi fără pîine. Încetarea din viaţă este legată de luptă. Am notat, altă dată, mirarea lui Saint-Exupéry, căruia i-am spus : „Curajul fizic are la bază un sentiment de invulnerabilitate“. N-am crezut în moarte în timpul nici unei lupte aeriene, şi nici cînd avionul meu se afla sub tirul artileriei antiaeriene. *Nu se va întîmpla nimic,* îmi ziceam, deşi un tir de baraj te asurzeşte ca răgetul măgarilor : avionul se *poate* prăbuşi ! Nici cînd vezi tancul dinaintea ta aruncat în aer de o mină nu-ţi prea vine la socoteală. La Gramat, n-am crezut că plutonul de execuţie va trage în mine — şi n-a tras — dar chiar dacă ar fi primit ordin, aş fi continuat

să cred că nu va trage, pînă cînd ar fi pornit gloanţele. Ulterior, cînd m-am pomenit încadrat de tirul mortierelor, nu mi-a mai ars de glume, dar n-am crezut că mă va lovi următorul proiectil, şi totuşi obuzele lansate de mortiere cădeau, mieunînd din ce în ce mai aproape, ca şi cum căutau ceva, şi centironul meu fusese tăiat de o schijă. Mă simţeam ameninţat, nu de gloanţe, ci de fiecare dată cînd era doborît unul din camarazii mei. Am suferit de cîteva ori de boli grave şi am aşteptat să treacă. Cînd am fost anesteziat nu m-am temut niciodată că nu mă voi mai trezi. Nici bolnav, nici în război n-am fost cuprins de acest sentiment de uluire în faţa vieţii, aşa cum sînt astăzi, deşi l-am încercat uneori, *după* sfîrşitul luptei. La aterizarea în oraşul Bône de pildă : firma unui magazin de mănuşi, o gigantică mînă roşie deasupra prăvăliei, singura în care ardea lumina în seara aceea şi cîinele imobil din vitrina unui blănar. În ceea ce priveşte sinuciderea, s-a tras destul de des asupra mea ca s-o pot face şi eu. Frica se naşte, desigur, din faptul că îţi imaginezi că ai putea fi rănit în pîntece sau în organele genitale. Eu nu-mi închipui nimic. Nu mă apucă ameţeala, asta e tot. Dar aici trăiesc cu muribunzi, nu cu cei ce luptă.

Boala n-are habar de tulburea atracţie exercitată de primejdie. Cel puţin întru cît mă priveşte, căci la căpătîiul tatii, după ce murise...

În timpul războiului din 1914, trăgea adesea la preotul din sat cînd se întorcea de pe front. Credinţa lui în Dumnezeu era dezlînată, ca a

multor oameni din generaţia lui : amintiri de la slujbă, cucernicia maică-mi de care se molipsise şi el, un vag deism. De cîteori intra într-o nouă biserică începea să-i pună întrebări preotului. „Evident, cred în Dumnezeu ; dar bieţii arabi, hinduşii, budiştii, evreii, cred şi ei ; eu cred în Isus Hristos. Aşa s-ar fi întîmplat oare şi dacă n-aş fi fost la catehism ?" Primea de fiecare dată alt răspuns şi nici unul n-a reuşit să-l convingă, după cum nu-l convinsese nici Pascal. Cînd s-a sinucis, a lăsat pe noptieră o carte oarecare, dar deschisă. Pe una din pagini subliniase o frază : „Cine ştie ce vom descoperi după moarte ?" Dorinţa de a afla ce ascunde necunoscutul se strecurase pînă şi în umbra stoică a sinuciderii.

Fenomenologiile religiilor nu existau pe atunci. Dar şi cea mai bună dintre ele n-ar fi putut acţiona cu forţa lui Pascal. În acest domeniu ce rol anume îi revine raţiunii ? N-am mai crezut după prima împărtăşanie. Ulterior, agnosticismul meu a fost mai puţin alimentat de meditaţie — sursa ei a secat cînd am împlinit douăzeci de ani — cît de ceremoniile religioase asiatice, ca şi cum destinul întruchipa în spectacole, întrebarea simplă, pusă de tatăl meu. Credinţa mulţimilor te pătrunde. Nu că ar fi convingătoare, dar evlavia din Asia îmi impunea prezenţa ei de Pamir, de lumină din zori într-un ocean fără ţărmuri, de cer înstelat deasupra pustiului. „Blîndeţe nesfîrşită din cer se pogora" spune Victor Hugo despre timpurile biblice. Am auzit urcînd chemarea miilor de

oameni prosternaţi pentru rugăciune în curtea celei mai mari moschei din lume, la Lahore ; aceeaşi rugăciune îi răspundea din toate moscheile ridicate de la Tombuctu pînă la marginea deşertului Gobi pe meleagurile lăsate în solemnă părăsire de Islam. Aceeaşi chemare se ridica şi din mulţimea de pelerini veniţi în locurile unde Buddha vorbea cu gazelele ; din puzderia de gladiole galbene închinate în acelaşi timp de femeile cu mîinile împreunate în pagoda de la Rangoon.

Am vizitat la Lisabona muzeul caleştilor. Nu e un hambar, cum era cel de pe vremuri, la Versailles : un adevărat muzeu în care caleştile au rolul de frunte, ca la Versailles mobilele. Caleştile înconjoară o ciudată trăsură neagră, o cabrioletă pentru o singură persoană, asemenea acelor ricşe peste care se punea o muşama neagră cînd începea pentru cel aflat înăuntru potopul crepuscular. Înăuntru era un sicriu ; acest vehicul-fantomă se numeşte caleaşca Morţii : „Întotdeauna trasă de un cal negru, domnule" spune paznicul.

La Salpêtrière suferinţa aşteaptă să vină noaptea. În timpul dimineţii, perfuzii, injecţii, intrarea îngerilor poznaşi din filmul *Păşunile verzi*, precedată de rîsete, vizita altor infirmiere care ar dori să-mi spună cîte ceva, aşteptînd momentul cînd le voi putea răspunde. Peste o zi, două... Deşi sufăr puţin, sînt absent, refugiat în febră. Spiritul se lasă în voia morţii ce vine bîjbîind, ca şi somnul.

Cînd nu se vor mai auzi zăngănind paharele și furculițele folosite la cină, ușa nu se va mai deschide decît pentru infirmiera de gardă. Liniștea pe care încep s-o cunosc se așterne dospind de o viermuială de vaiete, cum e cea de la Tropice care pătrunde pînă în miezul pădurii bătute de lună și plină de zvonul insectelor și plantelor ce stau treze.

Ora zece. Deznădejdii micuțului italian pe care îl aud strigînd din sfert în sfert de oră „Mamma"... în odaia de deasupra, îi răspund țipetele păsărilor de noapte din pădurea din Siam, scheunăturile maimuțelor în zori de zi. Spitalele sînt bîntuite, dar epuizarea bolnavilor merge în același ritm cu pacea de neînvins adusă de întuneric. Cum oare numesc budiștii acest lucru ? A, da : Pacea din Adîncuri.

Zilele se scurg. Perfuzia s-a terminat, așa că pot merge pînă la fereastră. În curte, automobilele medicilor și vizitatorilor par a fi păzite de niște schilozi porniți la plimbare. Oare pe lume nu mai există decît bolnavi ? Senzația de ireal este întărită de apariția unei infirmiere joviale pe care în sinea mea o numesc „Morișca", fiindcă nu-i știu numele. Îmi spune : „Ce ștrengar îmi ești !" Totul pare un vis prelungit de somnifere. Realitatea există și ea. Au adus un nou bolnav în camera de alături. La ora șase seara a sforăit foarte tare. „O să-l mutăm", mi s-a spus. Răspund, bîlbîindu-mă : „Dacă nici bolnavii n-au îngăduință unii față de alții..." Mi se pare, vai, că recunosc acest

sforăit ; în curînd va deveni horcăială. Rumoarea durerii se integrează încetul cu încetul în liniștea nopții ; horcăielile, regulate și calme, scandează tăcerea.

Cum te poți oare *obișnui* cu o așteptare intolerabilă ? Timp de douăsprezece zile, am așteptat hotărîrea medicilor ; de cînd am intrat la spital aștept, zmîngălind pe hîrtie niște note ilizibile, efectul tratamentului, eficace sau nu. De va fi să mor acum, moartea să nu fi fost decît această așteptare ? Ne gîndim la boli ca la ceva dramatic ; unele din ele sînt doar stări de somnolență — o somnolență din care nu te mai trezești.

Inconștientul este un colaborator atent. Îmi corectez fraza căci la început scrisesem doar „De va fi să mor" — ca și cum moartea ar fi o ipoteză.

Cearșafurile calde ale febrei diurne încurcă totul. Pentru a scăpa de zgomotul înfundat al gemetelor, încerc să supun imaginile unei șovăitoare cronologii. Vara care se apropie cu bărzăunii ei, trecînd pe lîngă un șir de salcîmi ; prima oară cînd am simțit mirosul mării nevăzute încă și teama mea de țigani ; seara aceea cînd am descoperit, de-a valma, castelul de la Versailles și un chițcan de pădure — semăna cu un cangur mic — care a sărit pe o potecă, speriat de automobilul tatii ; drumul de întoarcere de la casa noastră din Ardeni spre gara din Rethel ; vitele care dormeau în picioare

în noaptea aceea de august 1914 ; cîmpiile unde trecea ca un vîrtej un escadron de cavaleriști cu lănciile lor strălucitoare. Trenul înzăpezit o noapte întreagă, la începutul bătăliei de la Verdun ; necunoscutul, abia întrezărit, care mi-a spus ca un consemn, cînd am trecut unul pe lîngă altul la intrarea în metrou : „S-a semnat armistițiul !“

În 1939, sfîrșitul verii la Montpellier în *Place de l'Oeuf*. Hora reclamelor luminoase urmărește pas cu pas trecătorii, din ce în ce mai numeroși, care se preumblă de jur-împrejurul pieții. Adineauri au citit cu toții anunțul pactului germano-sovietic. Mireasma verii pîrjolite străbate piața. Moartea scrie prin cuvinte ce se perindă ca șiruri de licurici pe sub stelele ce nu mai au rost, — cuvinte gonite mereu de altele, scrise tot cu litere luminoase — : REIHUL CERE O FORMULĂ DE CONDOMINIUM PENTRU COLONIILE FRANCEZE ȘI ENGLEZE. Războiul cu Franța este iminent.

Retragerea printre dalii și ultimele glicine sub un cer vîrstat de dîrele de fum ale rezervoarelor în flăcări ; icniturile înăbușite ale ultimului tren care se îndepărtează : veți fi pri-zo-nieri, veți fi pri-zo-nieri...

Zi de zi, zorile se ivesc deasupra focurilor, sîrmei ghimpate, țevilor uriașe din lagăr : cînd am evadat, toți copacii erau amenințători, ca și cum după fiecare trunchi ar fi stat ascuns cîte un neamț. Pantofii mă strîngeau ca saboții folosiți pe vremuri pentru tortură. Filmul despre ocuparea Varșoviei, văzut într-o sală unde am intrat ca să mă adăpostesc în întuneric între două trenuri ; fumul care clocotește înfiorător se transformă, atunci cînd îl străbate avionul, într-o senină mare de nori dedesubtul căreia orașele ard în flăcări și drumurile se împînzesc de oameni plecați de la casele lor în bejenie, de cînd e lumea lume...

Pisica aceea care s-a luat după mine și mă urmează pînă la marginea pădurii, atrăgînd atenția santinelelor în timp ce trec linia de demarcație germană în ziua cînd am împlinit patruzeci de ani...

Roquebrune, tropăitul ghetuțelor băiatului meu în grădina cu oțetari în floare (m-am gîndit atunci că în acest ritm îmi voi auzi inima bătînd cînd îmi va fi dat să mor).

Oare îți revezi într-adevăr viața cînd îți pierzi cunoștința în urma unui accident ? Marcel Arland [1] mi-a spus că i-a trecut pe dinaintea ochilor acest film vertiginos. Mie nu mi s-a întîmplat să-l văd nici în luptele aeriene, nici în fața plutonului de execuție de la Gramat. Poate că filmul apare numai în urma unei clipe spasmodice (Arland fusese pe punctul de a se îneca) ? Stîrnind imaginile, încropesc o confuză auto-apărare, știu. De cîțiva ani m-am deprins să prind din zbor și să fixez imagini de odinioară pentru aceste *Antimemorii*. Cele care se succed acum se cheamă unele pe altele, alcătuind o biografie tot atît de falsă ca oricare alta. Nu cumva imaginile converg toate spre

[1] Scriitor francez (n. 1899).

război, din pricina horcăielilor care continuă în odaia de deasupra ? Iată din nou escadronul de lăncieri trecînd ca un vîrtej pe lîngă vitele adormite. Imagini de acelaşi fel se învîrtesc ca acei căluşei din Spania, lăsaţi în voia sorţii şi care continuau să meargă în sunetele muzicii pe terenul părăsit unde cădeau bombele. Horcăiala însoţită de gemete — care se aude mai rar acum — gîndeşte în locul meu. Îmi aduc aminte de după-amiezele din timpul războiului civil, cînd mă cufundam într-un somn de moarte, de zilele de ger pe malul fluviului Ebru, de o capră, înnebunită de groază în timpul unui bombardament, care împingea cu capul uşa turnantă de la Banca Spaniei, de o întoarcere dintr-o misiune la Terruel ; am zburat ghidat de lumina albăstrie a portocalilor în flăcări, cu unul din piloţi ucis la bord. Îmi aduc aminte de primele raze de soare pe faţa mitraliorului. Prin ce asociaţie aud spusă printre dinţi fraza lui Napoleon „Cel mai greu lucru e să ai curaj la ora trei dimineaţa" ? Aerodromurile la sfîrşitul nopţii, înainte de decolarea bombardierelor şi, peste mulţi ani, la Dannemarie, cîmpul pe care am stat cu toţii culcaţi la pămînt în promoroaca ce bătea uşor în roşu, luminată de gospodăriile incendiate.

Cel puţin ştiu unde îşi au obîrşia imaginile de acum : bate ora trei.

Uneori apare şi gîndirea, dar bîjbîie. Apropierea morţii nu e prielnică unui examen lucid ; dimpotrivă. Bărbaţii şi femeile care vorbesc aici despre viaţa lor spun că „au avut noroc" sau nu. Cum ar fi un examen care să nu fie un examen „de conştiinţă" ? De uimire? Acolo unde moartea dă tîrcoale, nimic nu te mai uimeşte decît ea. Mă gîndesc la oamenii care mi-au vorbit despre viaţa lor, avînd aerul că mi se adresează, vorbindu-şi de fapt numai lor. Tatăl meu, cu puţin timp înainte de a se sinucide : „Dacă ar trebui să mai trăiesc o dată, n-aş dori altă viaţă decît cea pe care am dus-o". Drieu mi-a scris cam acelaşi lucru. Mai ales Méry, cînd evoca femeile care s-au perindat prin viaţa lui. Ulterior, o vedetă de cinema mi-a spus : „Nu vă puteţi da seama ce amintire lasă primul iubit în viaţa majorităţii femeilor ! Pe ăla nu-l uită niciodată !"

La Singapore, într-o noapte care mirosea a asfalt, a piper şi a oraş chinezesc o siluetă foarte înaltă, cea a unui soldat lehămisit ; se juca cu un băieţel cambodgian, care, la rîndu-i, se juca cu motanul Şterge-Tot... Zicea despre strada Morţii : „Înainte de dispariţia ei sau a mea..." Strada a fost distrusă. Mai zicea — şi ghiceam din felul cum vorbea că zîmbeşte în întuneric : „Merg grăbit şi răbdător spre moarte... Nu, n-am nici un chef să mă reangajez în armată..."

Îmi vorbea despre fanfara militară care cînta pe înserat arii de Verdi în scuarul din Pnom-Penh pentru domnişoare îmbrăcate în voal înflorat şi cavalerii lor în haine de dril alb, pe vremea cînd era colonie franceză. (Mai tîrziu, la Pnom-Penh a ţinut un discurs generalul de Gaulle.) Şi despre sfîrşitul Indochinei : „Atunci

a apărut Bonzul Nebun, cu adepții lui Hoa-Hoa... Aruncau orez în vînt pentru sufletele ce nu și-au aflat odihnă... Pașii unei infirmiere pe coridorul spitalului Salpêtrière se suprapun peste cei făcuți de picioarele goale care se lipeau ca ventuzele de lespezile verandei în anotimpul ploilor. Méry îmi vorbea cu indiferență amară despre femeile pe care le iubise ; vocea lui domoală venea spre mine desfășurînd în noaptea malaeză, străbătută de lătratul unui singur cîine, milenara paradă a luării în derîdere : „Aș vrea să-i spun între patru ochi morții, care nu-i departe : mare noroc au oamenii că nu înțeleg nimic, absolut nimic !"

Ce să înțeleagă ? răspunde moartea care mă înconjoară. Nu punem în discuție propria noastră identitate. „Eul nostru, acest monstru insesizabil și unic pe care fiecare din noi îl giugiulește în adîncul inimii", am scris acum patruzeci de ani în *Condiția umană*...

Vaietele au reînceput (oare reîncep la aceeași oră în toate spitalele din lume ?).

Numim maladii mortale bolile din care mori; cum să le numim pe cele din care s-ar putea să mori ? O boală ce poartă un nume doar pentru medici pare o enigmă atunci cînd nu aduce cu ea suferința, căreia toată lumea știe cum să-i spună. Uluire, mereu uluire, iată ceea ce simt în fața acestei amenințări neconturate. În acest lăcaș bîntuit de durere, eu nu sufăr. O gripă Hong-Kong a pătruns aici nepoftită, ca pisicile

în cimitire, și falsifică rezultatele observațiilor medicale. Cu un baston în mînă pot să merg pînă la capătul coridorului de la a cărui fereastră se vede întreaga curte. Pentru prima oară zăresc bolnavi adunați în jurul automobilelor. La sosirea mea aici am dat ochii cu cîțiva și, ori de cîte ori intru în sala de electrologie, trec pe lîngă cărucioare și tărgi de pe care atîrnă cîte un braț, aidoma celui din prima zi. Acum șapte ani — doar șapte — nici unul din noi n-ar fi ieșit teafăr de aici. În curte umblă de colo pînă colo bolnavi în pijamale, unii schiopătînd ușor, alții care pot merge doar sprijinindu-se în bastoane, sau de bara cărucioarelor pe care le împing. Cînd vreun schilod întoarce capul, i se vede pe față pecetea lăsată de boală. Asta e pentru noi Strada Morții. Pijamale cu dungi, umbre din lagărele de exterminare, eliberate în 1945. Inamicul nu este Reichul efemer, ci paralizia născută odată cu omul.

Deci, evident, sinuciderea !...

În Spania, la Gramat, pe Rin, moartea era mai aproape. Atunci nu aparținea decît destinului ; cea de acum îmi aparține și mie. Decolarea avionului, săritura cu parașuta. „Hop ! Om vedea !" Așa îți spui punîndu-ți toată nădejdea într-o șansă pe care nu te poți bizui : aterizarea și, aici, vindecarea.

Poate da, poate nu.

Întotdeauna m-a mirat ceea ce se scrie despre sinucidere. Acea nevoie ciudată de a o con-

sidera fie drept o greşeală, fie drept o valoare. Omul născut pentru a muri, s-a născut şi pentru a muri cînd hotărăşte el. Sînt de acord că viaţa celorlalţi este sacră (cît de puţin se ţine seama de acest lucru !) ; a mea nu. Unul din personajele din *Calea Regală* rosteşte fraza unui aventurier de care se dusese vestea în Indochina : „Nu există moarte, exist eu, eu cel care va muri..." Valoarea eului este în scădere.

Să mori luînd cucută constituia un privilegiu; Socrate nu a suferit. Ştim foarte bine ce este cucuta, cunoaştem şi diversele ei varietăţi. Textele vechi afirmă că unele nu provoacă dureri. Care din specialiştii occidentali le-a studiat proprietăţile ? Analize, devenite, cu timpul, tot atît de simple ca cele datorită cărora s-a izolat morfina i-ar da omului posibilitatea să devină stăpîn pe propria lui viaţă.

Cu condiţia să-i pună la îndemînă moartea. E prea scump.

Nu-mi iese din minte cu ce profundă mirare se întreba Méry : „Cum e oare cu putinţă ca în nici o civilizaţie, în nici una, oamenii să nu fi hotărît că au dreptul să-şi aleagă moartea... ? Ca şi cum n-ar fi de ajuns că nimeni nu poate alege dacă să se nască sau nu". Curajul este totuşi un lucru curent în cadrul civilizaţiilor militare, aşa era în Legiunea străină, aşa a fost la Verdun, la Stalingrad. Dar orice acţiune curajoasă este luminată de licărirea roşie a loteriei. Iremediabilul nu este o loterie.

Poţi să fii sigur ? Cum rămîne cu cartea pe care o citea tata ?

„Întotdeauna te izbeşti de moarte, spunea Méry, dar nu de aceeaşi..." Luna vedică se reflecta în micul bazin din patio ; femei, îmbrăcate în rochii de seară treceau prin dreptul luminii. Méry vorbea despre ceea ce numea destinul lui cu o vădită mirare. Au trecut cinci ani. Acum a murit.

„Dacă eşti cavaler, mori ca un cavaler !" aşa sună o poruncă din *Bhagavad.* Viaţa cosmică a hinduismului nesocoteşte îndeajuns viaţa individuală pentru a ascunde moartea, înfăţişînd-o ca o datorie de stat. Deşi în cadrul Creştinătăţii Judecata de Apoi era indisolubil asociată cu moartea, dreptul de a muri era acordat cu seninătate celor ce exercitau „meserii periculoase". Cavalerii creştinătăţii erau tot atît de viteji ca hinduşii Kşatrya, ca plebeii anului II sau bolşevicii din Octombrie: datoria de Stat se reincarnează. Întrucît mă priveşte, dreptul la sinucidere ţine oare de drepturile acordate de stat, sau de datoriile faţă de stat? La urma urmei cum poţi supradimensiona sinuciderea cînd ai trăit douăzeci de luni mîngîindu-te cu gîndul că ai asupra ta o doză de cianură *salvatoare ?*

Medicii din acest spital iau ca ipoteză de lucru că oamenii de azi păstrează în interiorul creierului un creier preuman, moştenit de la cine ştie ce plesiozaur ; numai unul din cele două creiere acceptă moartea. E drept că vorbim despre sinucidere cu inteligenţa unor saurieni. Dar ostilitatea pe care o suscită este adesea întovărăşită de o inconştientă solidari-

tate cu nenorocirea. Ca şi cum sinuciderea ar însemna o trădare faţă de toţi infirmii, amputaţii, toţi năpăstuiţii care nu s-au omorît. Nu întotdeauna te poţi înfrăţi cu ceilalţi, după cum nu întotdeauna poţi fi curajos. La noapte voi fi mai puţin ferm şi mult mai puţin lucid. Plesiozaur sau nu, ştiu ce voi gîndi, cînd îmi voi aduce aminte de aceşti oameni de pripas în viaţă, căci ştiu că nu voi îndrăzni să mă omor în faţa lor.

M-a întors gripa. La început 40° ; apoi febra scade şi mă cuibăresc în căldura ei şi în reverie. Din nou Singapore, ceaţa şi cîinele care latră. „Ce am eu de-a face cu ţîncul ăsta cu scufiţa pe cap ?“ şi cu băieţelul din Cambodgia care-l mîngîie pe motanul Şterge-Tot ? Ce am eu de-a face cu... Ce ? Trebuie întotdeauna să-mi dau silinţa ca să-mi îndrept memoria asupra mea. Am citit ceea ce s-a scris despre cărţile mele dar nu şi ceea ce s-a scris despre mine. Nu-mi aduc aminte de copilăria mea. Nici de femeile pe care le-am iubit, sau am crezut că le iubesc, de prietenii mei morţi, în afară de cazul cînd fac în mod deliberat un efort. Oare voi regăsi păstrate, în memorie, dacă mă voi strădui să le caut, trei din aniversările zilei mele de naştere ? Voi studia oare într-o zi (dacă voi apuca ziua aceea) mecanismele memoriei care îmi stîrnesc de multă vreme interesul ? Psihanaliza nu reţine din ele decît conţinutul ; totuşi înclinaţia spre amintiri fericite nu orientează individul spre acelaşi pol ca aceea

spre amintiri ce-i sînt potrivnice. Oare Freud a scris vreodată cuvîntul fericire ? Cînd voi putea vorbi cu cei de aici, bolnavi ca şi mine, îi voi întreba dacă amintirile lor se leagă frecvent de elemente din natură : nori, rîuri, întunericul nopţii. În seara cînd am împlinit şaptesprezece ani, am trecut pe podul Châtelet, şi emoţia produsă de *Orestia*, pe care atunci o descoperisem în traducerea lui Leconte de Lisle, se contopeşte cu soarele ce apunea după turnurile negre ale palatului Trocadéro... Aceste amintiri se leagă poate de tot ce aparţine *vieţii*, nu numai vieţii noastre. „Amintirile mele se grupează în funcţie de căldură sau de frig“ mi-a spus Hemingway.

În timpul unui nou consult al medicilor, în sala de radiologie, priveam ilustraţiile dintr-un studiu referitor la biografia mea. Fotografiile luate cînd eram copil, elev, soldat, ministru sau cînd treceam pe stradă, redau mai puţin din viaţa mea decît oamenii care apar succesiv alături de mine. Pisica neagră, care m-a urmat pînă la marginea pădurii, nu-mi apare după turnurile negre ale palatului Trocadéro în amurg, şi nici chiar după evadare. Muntele dintre cele două versante ale Malaeziei, care se întind pînă la oceanul Indian şi pînă la Pacific, nu mi se iveşte în minte după amintirea Himalaiei, pierdută în negurile ce ascundeau lanţul munţilor superiori ; hamalii malaezi nu urmează după femeile din Tibet care-ţi cară bagajele şi-şi scot limba în semn de bun venit, cînd cobori pe pero-

nul gării. Nişte imagini nu alcătuiesc o biografie. Nici evenimentele, dealtfel. Numai datorită iluziei narative şi muncii biografului, aceasta ia fiinţă. Ce-a izbutit să fixeze Stendhal din propria sa viaţă ? Doar cîteva momente. Fiecare îşi articulează trecutul pentru un interlocutor pe care nu şi-l poate închipui : Dumnezeu în timpul spovedaniei ; posteritatea cînd scrii literatură. Nimeni nu posedă o biografie de cît în ochii celorlalţi. Am început să-mi amintesc în 1941, acasă, la Roquebrune, stînd în faţa focului. Trecuse multă vreme de cînd nu mai văzusem arzînd buturugi într-o vatră şi-mi spuneam : să fie vîrsta care începe să-mi bată la uşă ? De cînd mă aflu aici, imaginile se ordonează prin analogii; atacuri în Ardeni şi Djibuti, orbii în Montmartre şi în noaptea Spaniei, cîinele în vitrina de la Bône şi pisica neagră ce m-a însoţit pînă la linia de demarcaţie ; în timpul Rezistenţei, focurile pe cîmp înconjurate de umbre care gesticulau şi atîtea aerodromuri în zori...

Aud încă o dată, la etaj, strigătul „Mamma". Vaietele din camera de alături răsună mai puternic, deosebindu-se de cele care le ţin isonul. Nu mai e nici o umbră de îndoială : sînt horcăieli.

Eu. În mod inexplicabil, acest personaj care uneori mă obsedează, nu mă mai interesează aici. Corpul meu cu celule provizorii este al meu, şi dacă mă voi otrăvi eu voi muri, nu altcineva ; şi totuşi, o lume ca a noastră, unde scindarea este atît de răspîndită, sugerează mai degrabă discontinuitatea decît continuitatea individului.

„L-am admirat pe Goethe, spunea Méry ; nu prea mai cred că accidentul se transformă în experienţă ; şi nici că insuportabilul adolescent cu glugă, care am fost eu pe vremuri, mă va mai putea interesa vreodată..." Nu e mai puţin adevărat că îşi aducea aminte de acel adolescent într-un fel care era numai al lui. Trecutul meu mă încurcă. În ziua cînd am împlinit patruzeci de ani (atunci am trecut clandestin linia de demarcaţie însoţit de pisica neagă) doream să mă fi născut în ajun. Civilizaţia noastră, unde clipa e suverană, are faţă de trecut aceeaşi atitudine ca şi moartea. Omul. Omul cu majusculă înseamnă vocile prizonierilor francezi în lagăr, vocile soldaţilor germani în adăpost. Şi ce este un trecut care nu este o biografie ? Să fie conştiinţa de a exista, mai profundă decît conştiinţa pe care eu n-o consider drept o cunoaştere ?

Am recitit moartea lui Antoine în *Familia Thibault*. Roger Martin du Gard, foarte conştiincios în materie de documentare, a trăit printre medici. Mult timp Antoine speră să se vindece. Sentimentele lui mă miră. Vor fi nevoiţi să vorbească despre moartea mea, dacă mor aici, ca despre o moarte ieşită din comun ? Nu dau nici de bilanţul vieţii, după cum nu dau nici de vertiginosul trecut văzut de cei ce se îneacă. Nici o înduioşare faţă de tot ceea ce trebuie să piară odată cu mine. Puţine amintiri despre sentimente, chiar şi despre dragoste. Nici o litanie în care să revină cuvintele „vai, niciodată de acum înainte". Un trecut dotat cu o mare rapiditate,

de abia o durată. Doar imagini, nu și evenimente, în afară de cazul cînd le caut. O conștiință fără memorie. Indiferență față de ideea că trebuie să hotărăști clipa sinuciderii („Să-ți spui : astă-seară..." notează cu anxietate Antoine, care se va sinucide). Poți să te gîndești pe îndelete la sinucidere, știu asta. Cînd aflau că sînt condamnați, patricienii romani nu se grăbeau. Socrate s-ar fi dovedit oare mai puțin stăpîn pe sine dacă și-ar fi chemat el însuși moartea — pe care cel puțin a acceptat-o ? Se poate întîmpla și să te omori la repezeală.

Am scris : „Ce importanță are ceea ce nu are importanță decît pentru mine ?" Egoismul nu ne oferă decît posibilitatea de a ne prefera pe noi înșine cu o confuză vehemență. M-am gîndit oare mult la mine ? Autoaprobarea nu cere chiar atît de mult. La urma urmei, nici atitudinea contrară : omul nu se judecă defel pe sine. „Trebuie să cunoști oamenii pentru a-i putea domina", e o balivernă ca oricare alta. Să te cunoști pe tine însuți ? Hotărîrile importante sînt iepuri pe care îi împuști în fugă ; e deci preferabil să fii un bun trăgător. În noi și-au aflat sălașul niște monștri banali. Numim meditație acele gînduri care nu au drept obiect acțiunea, și acest cuvînt se află undeva în preajma rugăciunii. După aceea se ivește „A filozofa înseamnă să te deprinzi să mori"[1]. Frază ce năzuiește prea sus aici, în spitalul Salpêtrière. Grava ei rezonanță nu răspunde întrebării „Cine

[1] cf. Montaigne : *Philosopher c'est apprendre à mourir.*

sînt eu ?" ci alteia : „Ce este de fapt viața unui om ?"

Se aud iar horcăieli.

Nu știu nimic despre vecinul meu. Un bărbat, o viață necunoscută. Doar el și-o știe. Oare ? Jean Jacques este, cred, cel care a îndrăznit să umple cu propria lui viață și cu faptul că a descoperit „natura" („Am descoperit fluturii și natura cînd mi-am simțit moartea aproape" mi-a spus Méry) țărmul ivit în toată goliciunea lui după refluxul vieții universale, pe care Isus Hristos o luase cu sine. Știu ce poate extrage un artist din nesfîrșitul dialog dintre soare și ocean ; știu ce înseamnă hora umbrelor în jurul rugurilor, cenușa care coboară noaptea pe Gange printre luminile roșii și albastre reflectate în fluviu. Știu, Rousseau, ce poate afla dintr-un ierbar o minte luminată ; mai știu și că un călugăr zen încearcă să ghicească, de vreme ce nu poate să vadă, cum crește un fir de iarbă. Dar în ceasul cînd orașul se trezește în scîrțîitul slab și totodată profund al pietrișului din golfuri, cea mai puternică voce care răsună nu este cea a morții care mă înconjoară și pe care o port în mine, ci cea proclamată de misterul vieții, care planează asupra oamenilor ce se zbat sau pier fără urmă, așa cum în filmul acela Varșovia în flăcări se stingea, acoperită de alba seninătate a unei mări de nori. Faptul că sînt conștient că viața mea se află în suspensie constituie un răspuns peremptoriu și inform, ca acea conștiință a echilibrului revelată de clipa cînd ți-l pierzi.

Suprema conştienţă nu are nimic comun cu amintirea acţiunilor noastre sau cu dezvăluirea secretelor ce ne aparţin. Omul nu reprezintă pentru sine însuşi propria lui istorie. Asia a presimţit de nenumărate ori că problema capitală a omului este aceea de a percepe „altceva". Rugurile nocturne oglindite în apele Gangelui în aşteptarea destinului, ca şi în timpul Rezistenţei, focurile noastre în aşteptarea avioanelor de la Londra, acel Buddha, fosforescent din cauza Iluminaţiei, şi deasupra căruia pivotează triunghiul format de un stol de păsări călătoare... Moartea îmi şopteşte azi, ca şi atunci cînd m-am întors din şanţul antitanc, că taina vieţii noastre ar fi tot atît de tulburătoare chiar dacă omul ar fi nemuritor.

Infirmiera intră cu o seringă în mînă. „Să nu vă fie teamă !" Rîde inutil ; nu mai simt înţepăturile. Fără îndoială că aşa îi cere meseria. Pleacă. Larma suferinţei creşte pe măsură ce se luminează de ziuă. Chiar din clipa cînd am pornit de la Verrières, străzile mi s-au părut insolite ; acum infirmierele, medicii ba chiar şi plantele, care, contrar regulamentului, mi-au fost lăsate pe pervazul ferestrei. Ciclame. Îmi plac petalele lor cărnoase, cum îmi plac şi ciupercile. Cum îl chema pe japonezul care mi-a spus : „Dacă aţi privi florile în acelaşi fel cum priviţi pisicile, aţi înţelege viaţa aşa cum se cuvine". Viaţa este insolită — şi atunci cînd se învîrtesc căluşeii amintirilor — viaţa mea devine insolită. În salon, pisica mea o zbughea

din loc ; se oprea brusc şi, cu lăbuţele încordate, începea să se lingă conştiincios ; se răzgîndise. Visuri de pisici, destine de plante. Fiecare formă pe care o ia viaţa este insolită ca drumul de la Verrières la spital, şi toate laolaltă sînt insolite pentru... pentru cine anume, pentru ce anume ? Oare religiile să se fi ivit pentru a aduce oamenilor nişte zei în ai căror ochi vieţile omeneşti să nu fie insolite ?

Confruntată cu afirmaţia lui Shakespeare : „viaţa este o poveste plină de zgomot şi furie, spusă de un idiot şi nu înseamnă nimic" semnificaţia derizorie a unei jalnice grămăjoare de secrete nu va fi rezistat multă vreme. „Ce înseamnă viaţa ?" iată întrebarea care revine cu înverşunare. Mă gîndesc la Benares, la generalul de Gaulle. Acum a murit... Privind zăpada — aidoma celei văzute cu sute de ani în urmă, pe aceleaşi meleaguri, de Sfîntul Bernard — am spus şi generalul a repetat încet după mine : „Unde scrie că viaţa trebuie să aibă sens ?"

În preajma oamenilor intraţi în agonie întrebarea „cine sînt eu" se destramă ; devine fără rost. Poate că lucrurile nu se întîmplă aşa cînd mori de unul singur. Hoinăreala mea în arhipelagul morţii nu ia în considerare nici o succesiune de evenimente, lăsîndu-se condusă numai de cea mai informă şi intensă formă a conştiinţei — dată la iveală acum — cea convulsivă. „Eu exist." Dar numai în limitele răspunsului ce se poate da altei întrebări : ce este aventura umană ? Zăpada de la Colombey, zăpada de pe malurile rîului Vézère... În timpul iernii din

1943, mergînd de la grotele ilustre de la Eyzies la cele necunoscute de la Lascaux, unde ne ascunsesem armele, m-am întrebat, visînd la turmele de reni pierdute în zăpezile preistorice, dacă omul nu s-a născut cumva atunci cînd, pentru prima oară, a văzut un cadavru şi a spus în şoaptă : „De ce ?“ De atunci s-a tot repetat. Inepuizabilă vietate.

Bate cineva. În odaie intră, fără să aştepte răspuns, un om pe care nu-l cunosc. Un şoricel alb, cu părul alb.

— Domnule, vă rog să mă scuzaţi. Ştiu că aveţi o cultură vastă, şi apoi... dumneavoastră vi se ascunde mai puţin ceea ce se întîmplă... Sînt noul dumneavoastră vecin, m-am gîndit că eventual... În sfîrşit... Uitaţi ce vream să spun : aici mor mulţi.

Răspund, cam stînjenit :

— Acum nu.

— Da ? Credeţi ? Acum nu ? Acum nu ? Nu vreau să vă deranjez. Plec.

Salută, dînd mereu, sacadat, din cap.

— În orice caz, eu, dacă s-ar întîmpla cumva... în sfîrşit, dacă s-ar întîmpla, fiţi sigur că am să-mi ţin firea, n-am să supăr pe nimeni. Vă mulţumesc, stimate domn. Cred că datorită dumneavoastră am mai prins niţel curaj...

Mi s-a trimis o pisică frumoasă, o jucărie care miaună cînd o apeşi pe burtă. Îi spun Blăniţa. [1] Cele două infirmiere din Antile vin s-o mîngîie,

[1] Pisica primită în dar poartă numele pisicii lăsate acasă de Malraux, *Fourrure*.

încîntate să vadă în clinică o pisică, chiar dacă nu-i adevărată. Cînd dau cu ochii de ea îmi aduc aminte de indivizii de la Gestapo care jucau „capra“ pe sub bolţile închisorii din Toulouse. Dar pisica asta, biata de ea, nu prea ştie să mă apere. Temperatura s-a ridicat brusc. Din cauza gripei Hong-Kong, violentă dar trecătoare, sau m-a întors boala ? Prizonier al febrei, rătăcesc printre amintiri, văd pisica adusă în dar rătăcind printre mobile. Imagini din Spania trec în vîrtej prin cîntece şi prin ziua înfrîngerii. Am revăzut-o la Madrid pe fata pe care o iubeam în Siberia cînd luminile uzinelor sovietice se aprindeau pe întinsul stepei ca torţa speranţei întregii lumi. Mao, puternic şi masiv ca absurda coloană egipteană de la Palatul Poporului, de care stă proptit, cu infirmiera în spatele lui. Războiul de altădată. Un moşneag, clătinîndu-se pe picioare, ca Imperiul Chinei, fuge sub ploaia de bombe, strîngînd la piept colivia unde se află un greiere. În curtea unui restaurant, un bananier străluceşte deasupra unor crengi de mărgean transparente ca acelea ale unui uriaş piersic în floare ; carapace de crustacee maldăre pe masă. Se aud bătînd clopotele (se mai slujeşte oare în capela spitalului Salpêtrière ?). Cum oare sunau primele clopote pe timpul merovingienilor în campanilele lor de lemn ? Unde vor bate pentru ultima oară ? Într-un lagăr de exterminare, în faţa cadavrelor cu vertebre proeminente, un supravieţuitor răspunde ziaristului cu fărîma de glas care i-a mai rămas, scărpinîndu-se printr-o pijama aidoma celor purtate de bolnavii de aici:

„Vedeți, în inima noastră nu-și mai poate afla loc decît iertarea“. Trenuri în bătaia ploii. Inscripția lui Asurbanipal : „Vocile omenești, strigătele dobitoacelor mari și mici, chiotele de bucurie, pe toate le-am silit să tacă pe cîmpiile unde s-au înstăpînit fiarele“. Fiare — cunosc locurile acelea de pe lîngă Babilon — venite în cîrduri și trecînd prin nisipul deșertului care murmură ca acela din clepsidre, ca durerea ce mă înconjoară acum. Se înnoptează. Zarva, clinchetul tacîmurilor și gemetele se apropie. În timpul Rezistenței, pe pozițiile noastre încercuite, zgomotele nocturne se iveau odată cu răcnetele animalelor trezite din somn — lătra războiul invizibil ; se apropia dușmanul, invizibil și el. Apare capul infirmierei pe care am botezat-o Morișca și apoi cealaltă care rîde ca îngerii poznași din *Pășunile Verzi.*

Mă trezesc. E noapte... „Să nu mă chinuiți !“ strigă bietul meu vecin pe care infirmiera nu izbutește să-l liniștească. M-au lăsat să dorm. Mi se întîmplă adesea să mă afund pe nesimțite în somn. Deși nu mă prea pot plînge de dureri, mă cuprinde un fel de dezechilibru ; o amețeală ca atunci cînd îți vine să verși. Pilulele pe care trebuie să le iau au rămas în baie. Mă duc după ele fără să aprind lumina și mă întorc, îndreptîndu-mă spre patul meu foarte înalt, ca toate paturile din clinici. Bîjbîi, căutînd pe perete comutatorul. Nu mai e. Mă prăvălesc într-o ceață neagră. Nu simt nici o durere. Mi s-au muiat picioarele. O senzație de răcoare. Să fi căzut pe podea ? Patul ar trebui să fie drept în față. Nu pot să mă ridic. Nici să mă mișc. Nu numai că mă las purtat de valuri în întuneric, ca înecații, dar nici măcar nu știu unde mă aflu. Nu mai există direcție. Nimic nu poate fi mai greu de exprimat decît o senzație necunoscută. Știm că există patru direcții, că sînt ale noastre ca și propriile noastre membre ; corpul meu a dispărut odată cu direcțiile : nu mai există trup, nu mai există „eu“, nu mai există nimic în jur. O conștiință anxioasă, care nu sugerează apropierea morții, deși nu este conștiința vieții de toate zilele. Întunericul pornește în derivă. Izbutesc să mă întorc pe o parte, să mă tîrăsc pe brațe ca să ajung la pat. Să mă agăț de cearșafuri, să găsesc întrerupătorul, soneria ? Am înaintat un metru. Ating cu mîna un perete. N-am dat de pat, ci de alt perete, care mișcă. Cînd eram copil am asistat la unul din numerele de atracție din Luna-Park. Din fotoliul unde stăteam, vedeam cum se urnește din loc sala, rotindu-se de jos în sus în jurul meu. Mai tîrziu, aceeași senzație, dar mai amenințătoare, cînd din avionul care cade, descoperi, ieșind din nori, pămîntul oblic. Să fie o nouă criză ? Provocată de ce anume ?

Uite patul. S-a micșorat mult. Și e tare ! Ceva cade și se sparge. Ce le-o fi venit să pună obiecte de sticlă pe patul meu ? Ce îngust e ! Trebuie să am grijă să nu cad.

Mi-am pierdut cumva cunoștința ? Înainte de a mă interna, cînd mi se întîmpla să cad, rămîneam conștient. Întunericul nu se mai învîrtește. Încet, încet, ies la suprafață. Nu sînt în pat. Pot

să-mi pun picioarele jos, pe lespezile reci, să merg de-a lungul acelui lucru pe care mă întinsesem ; regăsesc întunericul — tot fără forme şi fără direcţii — în care greutatea propriului meu corp mă lipeşte de sol. Cu mîna stîngă ajung pînă la un perete. Mă aşez în genunchi. Nu ştiu unde mă aflu dar mă dor genunchii din cauza lespezilor, şi peretele este, desigur, un zid. De pat nu dau. Să fi orbit ? Întunericul este adînc, dar, din fericire, nu peste tot... Merg, bîjbîind, spre stînga. O mobilă : noptiera ; cade o lampă. Ating patul — întrerupătorul.

Iată odaia vopsită în ulei, florile din faţa ferestrei. Am mers spre dreapta, crezînd că am luat-o drept înainte. Mă cuibărisem pe o masă scundă. O suprafaţă plană. Iată adevăratul meu pat, în care, probapil, a murit cel dinaintea mea, patul unde boala îl aşteaptă pe cel ce va veni după mine. Ceasul îmi spune că m-am sculat din pat acum douăzeci şi cinci de minute.

Şi pilulele ? Flaconul străluceşte pe podea, în celălalt colţ al odăii. Am dat ocol încăperii. În timpul leşinului ? Nu-mi aduc aminte *să fi leşinat*. Oare îşi aduce cineva aminte de această clipă ? Mă gîndesc la ceea ce mi-a spus profesorul despre bolnavii care au ieşit din starea precomatoasă. Aceste douăzeci şi cinci de minute de viaţă de somnambul, trăite sub ameninţarea morţii, nu mă sperie ca o sincopă, ci ca o perioadă în care aş fi fost posedat. Cuvîntul sincopă n-are nici o semnificaţie întrucît mă priveşte ; am leşinat o singură dată, la doisprezece ani. A leşina, ca şi a fi adormit pentru o operaţie, sugerează somnul ; înainte de a mă lungi pe masă, nu dormeam, nici vorbă...

Pe coridor se aud din nou strigăte.

Aşa dar, am mers de jur împrejurul încăperii... Pentru mine sentimentul morţii a fost întotdeauna asociat cu agonia, şi sînt năucit de această anxietate în care nu desluşesc decît o ameninţare necunoscută, aceea că m-aş putea pomeni amputat de pămînt.

Nici durere, nici memorie, nici amnezie, nici dezagregare. Pierdere a conştiinţei, nu a oricărui fel de conştiinţă. Mă credeam în altă parte a camerei, dar ştiam că sînt undeva ; nu înţelegeam ce se întîmplase cu patul meu, dar mă căzneam să mă întind pe el, să mă cuibăresc în culcuşul meu. Să încerc să adorm. Am să înţeleg mîine dimineaţă. Îmi aduc aminte de eforturile mele. Şi-l poate oare închipui cineva pe Lazăr aducîndu-şi aminte de strădaniile pe care le-a făcut ca să se obişnuiască cu mormîntul ?

Fără să fi fost conştient, cu excepţia capacităţii de a-mi aminti, am trăit ceea ce am presimţit încă de la sosirea mea aici : un eu fără de mine ; o viaţă fără identitate. Nebunii îşi atribuie o identitate. A-ţi pierde identitatea înseamnă să pierzi totul ; nu mă dezagregam cîtuşi de puţin, deoarece conştiinţa mea se refugiase în efort. O conştiinţă de animal ? Un somnambul conştient doar de încordarea datorită căreia va putea ajunge pe acoperiş şi care îşi va fi păstrat memoria ?

Omul, am spus-o, este fiinţa al cărei glas răsuna în adăpost şi în lagărele de prizonieri. Alţii

au susţinut sus şi tare că omul este echivalent cu suma fantasmelor, instinctelor refulate, dorinţelor nemărturisite. Sînt îmbiat să scriu : omul este făcut din tot ceea ce se clădeşte pe această vehementă conştiinţă de a exista — numai de a exista. Dar nu cumva această conştiinţă este legată de om ca soclul de statuie ? De ce m-ar interesa această fiinţă ce nu se deosebeşte de amibă ? Pentru că şi amiba şi eu — acel eu din visare şi nebunul — avem conştiinţa efortului.

Ceea ce mă fascinează în aventura pe care am trăit-o este mersul pe zidul dintre viaţă şi marile genuni ce vestesc moartea. Şi amintirea acestor genuni. „Reanimaţii nu-şi aduc aminte de nimic“ (de nimic, în afară de convorbirile medicilor !). M-am întîlnit cu acea parte din om care merge, se vaită şi urlă cînd conştiinţa nu mai este prezentă.

Am fost conştient de faptul că nu mai ştiam unde mă aflu, că am pierdut contactul cu pămîntul. Nici o durere, în afară de durerea celorlalţi care se izbeşte pe înfundate de această odaie albă unde în noapte veghează o micuţă lampă întocmai cum, în camera mea de la Bombay, vuietul oceanului se izbea de ţărm. Sînt lucid, dar luciditatea mea se mărgineşte să tot străbată, mereu, mereu un tărîm ce nu se află niciunde, să se tot mire de o stare pe care o ignorasem. Ceea ce s-a întîmplat n-are nimic de-a face cu ceea ce înainte numeam „a muri“.

Ce-o fi cu acest du-te-vino ce se aude vag ? Nu-i nici urmă de boarea cenuşie din zori. Nu se aude zăngănitul tacîmurilor ; zgomotele, de-altfel, par să vină de la nivelul pămîntului şi recunosc paşii greoi ai sanitarilor care duc bolnavii în sala de electrologie. Se îndepărtează, şi uşa odăii de alături bate de-a surda în tăcerea din jur. Nu mai aud vaietele de sfîşietoare durere. Sanitarii nu s-au dus în sala de electrologie : vecinul meu a murit.

Cînd se luminează de-a binelea mă trezesc. Îmi aduc aminte de cele întîmplate ca de ceva real, nu ca de un vis rău. Totuşi amintirile se înfiripă prin ceea ce le seamănă, şi criza de astă-noapte nu aduce cu nici o alta. Ieşisem din zona dominată de direcţii. Aşa mi se întîmplase şi în biroul meu, dar acum mă întorc din înfricoşătorul tărîm al ceţii, nu din vid. Din ceva ce nu poate fi formulat, nu din dărîmături. Starea aceasta nu are nimic comun cu haşişul şi învolburarea de uriaşe aripi ce-o aduce, şi nici cu somnul de pe masa de operaţie. Mă întorc dintr-o senzaţie necunoscută, ca prima oară cînd am făcut dragoste, ca gustul apei la Taşkent cînd, înnebunit de sete, mi-am auzit limba dură, ca unghiile, lovindu-se de cerul gurii de parcă ar fi fost o aşchie.

Continui să notez ce mi s-a întîmplat. Ceea ce mi-a spus în India prietenul meu, scriitorul Raja Rao, care mi-a fost interpret în timpul convorbirilor cu Nehru.

„Occidentalii, şi nu numai ei, cred că există o încăpere : viaţa, şi alta : lumea de dincolo, şi că moartea este uşa prin care se trece dintr-una în alta, nu-i aşa ? De ce fac o dramă din uşă ? Moartea este calea spre lumină... Ştii asta cînd te întorci — în sfîrşit, nu-i aşa —, cînd te întorci din ceva care-i seamănă... Cel care mi-a fost guru cădea în extaz ore întregi şi se întorcea. Buddha a cunoscut iluminarea cu mult timp înainte de a dispărea în ea. Poţi să-ţi alegi moartea. Indirect : Gandhi anunţase că va fi asasinat. Sau chiar direct. Vi se spune oare în Europa următoarea poveste ? Poliţia pune mîna pe nişte hoţi de drumul mare. Unul din ceată nu părea să fie la fel cu ceilalţi. Poliţiştii sînt atît de impresionaţi încît pun să se înalţe zidul din jurul celulei. Trec cîteva luni bune şi soseşte un tinerel pentru care se făcuseră multe intervenţii. Cere să-l vadă pe prizonier. Sînt duşi la vorbitor şi se găsesc faţă în faţă, dar despărţiţi de un grilaj, aşa e şi la dumneavoastră, mi se pare... Tînărul se prosternează. „Ridică-te ! De ce ai întîrziat atît de mult ?" Urmează explicaţii, întrebări puse de tînăr. Vorbesc în şoaptă ; paznicii aud pronunţîndu-se nume divine şi se îndepărtează. „Mi-a fost greu să aştept atît de mult... Acum du-te !" Tînărul pleacă în mare grabă. Paznicii vin să-l ia pe cel cu care stătuse de vorbă ; îl găsesc mort.

S-au recitit interogatoriile, minuta anchetei, mai ştiu eu ce. Acest fals tîlhar ştia limba sanscrită.

— De ce ai fost găsit printre bandiţi ?

— I-am întîlnit pe drum şi am mers împreună spre oraş. Mi-au spus : „Rămîi cu noi. Avem nevoie de tine". Am rămas.

— De ce ?

— Ce însemnătate avea ?

Nimic nu avusese vreo însemnătate atîta timp cît a fost vorba să silească moartea să aştepte ; pe tînăr îl aşteptase ca să poată muri.

Din nou acest „Ce însemnătate are" revine ca o obsesie. Cînd a avut loc această convorbire nu aveam nici o experienţă referitoare la apropierea de necunoscut. Astăzi mă impresionează mai puţin povestea decît faptul că prietenului meu îi erau atît de familiare stările psihice înrudite cu cele pe care le-am trăit de curînd — şi că domesticise moartea, fapt pe care India îl datorează, poate, credinţei în metempsihoză.

Febra nu va alunga luciditatea decît la ora cinci.

ORICE SENZAȚIE pe care ai descoperit-o de curînd îți încarcă memoria. Amețeala mă obsedează. Nu cunosc adevărata amețeală. Expresia „îți fuge pămîntul de sub picioare“ nu-mi iese din cap și se leagă de alunecarea pe o aripă — aceea a avionului pe care aerul nu-l mai susține. Apăsam greu pe un sol magnetic ; mi-am adus aminte de cosmonauții care plutesc în cabină și îmbracă, pentru a putea merge pe lună, un costum de scafandru cu plumb în tălpi. Scafandrul conștiinței de a trăi mă acoperea, gata însă să mă lase în voia inexplicabilei imponderabilități a neantului ; fără îndoială, încetarea din viață este ceea ce urmează...

Mi s-a întîmplat să descopăr dintr-o dată viața, după ce am scăpat de la moarte ; nu voi uita cîrligele de rufe înșirate pe o sîrmă, ca rîndunelele, în acea dimineață cînd am ieșit din șanțul antitanc. Un sentiment întors pe dos ca un sac : am descoperit brusc altceva decît viața non-umană. Nu am luat-o drept moarte, dar ea *vorbește despre moarte*.

Mai tîrziu mi s-a înfățișat și zeul groazei. Ca și sexualitatea, independentă de orice partener (dar nu și de noi înșine), groaza independentă de orice frică. Frică de ce ? De moarte ? Fals.

Groaza de care vorbesc nu are nici o legătură cu frica din cauza căreia ți se zbîrlește părul pe tine și pe care am simțit-o cîteva secunde după ce am fost scos din avionul sfărîmat. Frica, chiar retrospectivă, înseamnă frică de ceva. Sentimentul pe care-l nutream era față de anxietate ceea ce este teroarea față de teamă. Se află undeva dincolo de frică, în străfundurile ființei mele, aparținîndu-mi ca și bătăile propriei mele inimi. În noi sălășluiește o groază sacră și ne așteaptă așa cum misticii spun că îi așteaptă Dumnezeu.

Moartea aspiră. Simt încă în mine o pîlnie de nisip în fundul căreia o insectă ucigașă așteaptă furnicile. În ediția ilustrată a operelor lui Edgar Poe am văzut pe vremuri o corabie minusculă tîrîtă de maelström într-o atotputernică pîlnie. Dar eu nu sînt corabia. Nici o religie, nici o experiență nu ne-a spus că groaza se află *în noi*. Fiindcă am făcut această experiență pot să mă separ imperceptibil de ea. Forțele interioare care ne aruncă autodistrugerii și rușinii trezesc, desigur, mai degrabă deznădejdea decît groaza ; forța despre care vorbesc acum te aruncă nimicului. Am dat de ea, așa cum un psihiatru recunoaște în el însuși caracatița, păianjenul pe care i-a găsit la pacienții lui. Monstrul a pus stăpînire pe trupul meu ruinat, apoi pe conștiința mea care se pierdea în somn ; în sfîrșit, acest drum s-a risipit — îl recunoscusem însă, îl voi recunoaște mereu, ca pe acele vise în care îți zici : am mai visat așa ceva.

Pilitură de fier lipită de magnetul pămîntului, dar în același timp un prizonier care se zbate (chiar în acele clipe cînd, fără îndoială, nu mă puteam mișca) frate cu soldații de pe Vistula în răscolitoarea lor tresărire. Imaginile produse de febră s-au înlănțuit în hora onirică, între convulsiile rușilor, ale căror umbre de iepuri făcuți ghem apăreau în pădurea descompusă și umbrele galvanice și încețoșate ale fotografiilor de la Hiroșima. Forța obsedantă a acestui eveniment se aseamănă cu cea a miturilor. A înfrunta moartea — și într-un mod mai ascuns pe cei care au murit, căci soldații germani acționează împotriva voinței germanilor uciși în acel război — ține de mit. De un mit al cărui erou nu este nici o națiune și nici un popor, ci omul ; fiindcă germanii din adăpost și francezii din lagăr se contopeau în mine cu vocea din caverne și fiindcă numai omul, cel ce vorbește întruna fără ca nimeni să-l asculte, este cel ce acționează în mitul arhaic.

Mi-am adus aminte (tot cuvîntul „convulsie“ să fie cauza ?) de spînzurătorile dintr-un lagăr de exterminare pe care l-am eliberat. Condamnații, cu mîinile legate și cu ștreangul de gît se sprijineau de pămînt cu degetul mare de la picior, suspendați între sfîrșeală și supliciu. Îi crezusem pierduți și eram gata să trecem mai departe cînd au urlat.

Nu spînzurătorile ci lupta împotriva gazelor sălășluiește în mine. Lupta aceasta demențială, dată de oameni ce nu se află la război, mi se pare premonitorie fiindcă am consemnat pe vremuri evenimentele de pe Vistula sau fiindcă trăiesc aici printre năpăstuiți ? Gazele sînt Flagelul, și Flagelul trebuie să fie una cu moartea.

Zilele trec și mă îndepărtez încetul cu încetul de uluitoarea experiență care se transformă într-un vag seism... Amenințarea n-a dispărut și ar fi fost tot atît de prezentă chiar dacă n-aș auzi zvonul spitalului ; luciditatea îmi revine ca și mai înainte, — periodic — dar este mai intensă.

O reverie nu se oprește din calea ei, chiar dacă își închipuie că este un raționament. Cucuta aduce cu ea sinuciderea, pe Socrate și relatarea felului cum și-a petrecut ultimele ceasuri. Citind Răstignirea în Evanghelia de la Ioan, am descoperit cum trebuie să fi răsunat vorbele lui Socrate. În ciuda teoriei lui despre suflet — o poveste de adormit copiii — și deși vorbește ca la celebrarea panathaneelor [1], Socrate are norocul să ignore durerea pînă în clipa cînd pronunță ultimele cuvinte : „Și nu uita, Criton, că mîine trebuie să-i dai lui Esculap cocoșul pe care i-l datorăm !“ Cui oare putea să-i trimită, cu o mai amicală complicitate, o ofrandă, aflîndu-se pe meleagurile lui Hades, decît celui care l-a vindecat de viață ?

În fața acestei morți, agonia lui Hristos. „Isus, ducîndu-și crucea a ajuns la locul zis al Căpățînii, care în evreiește se cheamă Golgota. Isus va spune numai : «Femeie, iată fiul tău !

[1] Sărbători din Grecia antică, celebrate în cinstea zeiței Atena.

Mi-e sete», apoi : «Sfîrşitu-sa».". Şi după Evanghelia de la Matei „Lama sabachtani !"

Din povestirea ce se aseamănă cu noaptea care orbeşte pămîntul cînd Hristos îşi dă duhul, sculptorii de pe malurile Rinului, Grünewald şi maeştrii spanioli au extras imagini care strigă că Patimile erau evocate oriunde se îngrămădeau cadavrele. Răstignirea răzbate la mai mari adîncimi decît aceste imagini grăitoare. Nimeni nu vorbeşte cu seninătate în timp ce este supus torturii. Socrate, care dialoghează elegant cu moartea, n-ar fi avut nimic de spus supliciului. Creionul s-a rupt după ce Valéry a scris ultima frază : „La urma urmei, nimeni înainte de creştinism n-a spus că Dumnezeu este dragoste". De cînd există cuvîntul, nimeni nu răspunsese sclavei născute în zadar şi care arăta zeilor din Roma trupul copilului ei mort în zadar.

Preotul unităţii mele din Vercors ştia numai ceea ce învăţase la seminarul din Lyon (nu fusese niciodată la Paris) şi din experienţa lui de preot a cărui milostenie nu putea fi nicicînd zăgăzuită. El e preotul care i-a botezat pe capete pe evrei fiindcă — zicea el — tot se vor alege cu ceva". Povestea atacului de pe malul Vistulei îl uluise. Cînd i-am trimis *Fraţii Karamazov*, semnalîndu-i importanţa pe care mulţi dintre noi o atribuiam frazei lui Ivan : „Dacă lumea îngăduie ca un copil să fie torturat de o brută, nu mă ridic împotriva lui Dumnezeu, dar mă retrag din joc", mi-a scris : „E o problemă cumplită, fiindcă este problema Răului... Dar Răul nu este mai tare decît Mîntuirea, Mîntuirea este mai tare decît Răul". Eu unul, care nu cred în Mîntuire, am ajuns să cred că enigma atrocităţii nu este mai fascinantă decît cea mai simplă faptă de eroism sau de dragoste. Dar numai sacrificiul poate privi drept în ochi tortura, şi Dumnezeul lui Hristos n-ar fi Dumnezeu fără Răstignire.

Au adus un alt bolnav în patul de alături — şi poate acesta nu va muri... Ce gînduri vor fi trecut prin mintea bietului meu vecin de ieri ? Tovarăşii mei de luptă, ucişi în Spania sau în Franţa, au spus „Păcat !" în clipa ce le rămăsese pentru a-şi aminti în taină de cei dragi. Au îndeplinit îndatorirea de castă a voluntarilor, cea care ridică la rang de cavaler pe oricine moare pentru cauza pe care şi-a ales-o. Tata ? Se va fi gîndit şi el la ceea ce mă gîndesc eu astăzi ? Aproape toate fiinţele pe care le-am iubit au murit în accidente. Josette [1], care ştia că voi veni de pe front, a cerut ca înainte de sosirea mea să i se fardeze faţa, atît de frumoasă. Totuşi, a spus şi ea aceeaşi frază ca şi cel mai înţelept dintre prietenii mei, Bernard Groethuysen, măcinat de cancer : „N-aş fi crezut să fie aşa cînd mori..."

Un anumit tabu îmi interzice să mă imaginez vindecat şi eu îmi interzic să mă cred condamnat. Ai mei sînt incrustaţi în mine dar nu merg

[1] Josette Clotis, tovarăşa de viaţă al lui Malraux în timpul celui de al doilea război mondial. Decedată în 1945, în urma unui accident.

la cimitir decît din simţul datoriei. Îmi amintesc ziua Morţilor în Mexic : praznicele pe morminte, scheletele făcute din zahăr împărţite copiilor, oamenii ce împleteau păpuşi cu trupuri de sirenă şi capete de mort care trebuiau să fie gata pînă seara. Îmi aduc aminte de şoaptele indienilor dintr-o biserică din Guatemala ; în genunchi în faţa unor lumînări mari care le vorbeau despre copiii lor ; zumzetul acestei tandre şi funebre convorbiri însoţea făcliile pornite spre pămîntul acoperit cu flori. China, tărîmul ales de străbuni, a gonit moartea. Cînd l-am reîntîlnit pe Clappique[1] la Singapore, papuaşii băteau în gonguri şi în bidoane pentru a chema pacheboturile albe încărcate cu toate fantomele din Oceania, căci acolo fantomele sînt mai albe decît europenii. Teatre ale adevărului ca şi coridele. Nimic altceva. Sentimentul supravieţuirii îmi este necunoscut.

Pe coridor un grup se opreşte. Trece oare şeful secţiei de neurologie ?

Nu. E profesorul, prietenul care a venit în prima zi să-mi spună : „Nimic nu este ireversibil". Trupul lui prea înalt — iar îmi aduce aminte de generalul de Gaulle, dar e mai jovial — intră singur în cameră, făcînd gesturi largi cu mîinile. Faptul că odaia mea e atît de mică, sau, poate, atmosfera din clinică (cu care trebuie să se fi obişnuit totuşi, de vreme ce conduce una din principalele secţii din Paris)

[1] Personajul apare sub acest nume în romanul *La Condition Humaine.*

scoate în relief veselia lui ce contrastează cu austeritatea profesorilor îmbrăcaţi în halate. Îi ofer ţigări.

— Mulţumesc, le prefer pe cele englezeşti. Mă întreb de ce îmi place tutunul, ceaiul, whisky-ul, breakfast-ul, gemul de portocale din Anglia, cînd ţara asta nu-mi spune nimic. Ar fi normal ca lucrurile să se îmbine, aşa cum se întîmplă la noi cu bucătăria, vinul, pictura, moda feminină...

Într-adevăr, l-am văzut întotdeauna îmbrăcat cum se purta în Anglia pe vremea cînd era tînăr : în haine de tweed şi pantofi cu talpă de crep ; ca la Quai d'Orsay, şi la Facultate au adoptat alt stil, înlocuind prin costume de tweed ţinuta de culoare închisă. Profesorul, după ce a pus cîteva întrebări colegilor săi, neurologi, îmi dă numai veşti îmbucurătoare, deşi ameninţarea persistă. Îmi spune cîteva bancuri, fie că vrea să mă distreze, fie că are de gînd să mă examineze. Înainte de internarea mea aici a afirmat : „Acum sîntem mai avansaţi decît în Statele Unite. Dacă Hemingway ar fi venit în Elveţia sau în Franţa ca să se îngrijească în loc să se ducă la Mayo, nu s-ar fi omorît". Îi pun diverse întrebări cu privire la viaţa lui profesională, inepuizabilă, ca a oricărui psihiatru.

— Săptămîna asta am avut, ca de obicei, o serie de rezultate bune, deşi nimeni nu poate dibui de ce anume depinde acţiunea afurisitelor ăstora de medicamente. În sfîrşit, tot mai bine e să vindeci fără să ştii de ce, decît să laşi oamenii să moară ştiind cum s-au petrecut lucru-

rile ! Am avut un caz care m-a necăjit. Bănuiam eu că într-o bună zi domnișoara aia o să-mi joace o festă, dar cînd m-au chemat murise. O îngrijisem cîtva timp mai înainte : mitomană, perversă, foarte inteligentă. Maică-sa a venit la mine și mi-a adus o bandă de magnetofon, un monolog al fetei în cursul căruia destăinuiește unei prietene imaginare motivele pe care le-a avut pentru a se sinucide. Evident, vorbea pentru ea însăși. Apoi s-a împușcat. Și de data asta n-a dat greș. Mai încercase să se sinucidă. Mai toți fac așa. Nu imediat. Cîteva luni de zile n-ai nici o grijă. Sînt foarte încăpățînați, mă rog, dar și viața e încăpățînată.

— În domeniul vostru, cum definiți viața ?

Eu stau lungit în pat, profesorul a rămas în picioare. Văzută de jos în sus, fața lui cam naivă (deși perspicacitatea sa este renumită) deasupra căreia niște cîrlionți blonzi zburdă în jurul unei chelii precoce, devine gravă. Dar profesorul rîde :

— Definiții ale vieții ? Numai de asta nu duc lipsă. Am cîte vrei.

Rîsul dezvăluie adesea chipul de copil al adulților. Profesorul pare în același timp un patrician zeflemitor și un băiețel cu zulufi, în ciuda frunții de pe-acum golașe. Cînd începe să vorbească devine din nou grav :

— Cunosc viața, mă rog, fiindcă tot alerg după ea. Ca atare o cunosc, ca toată lumea, destul de prost... Aici, dau cînd de comă, cînd de luciditate... Noi, medicii, vedem acum mult mai rar bolnavii murind știi... Oamenii mor la ei acasă... Cînd eram intern făceam zilnic cîte două autopsii. Și acum în tot cursul anului în spital s-au făcut doar trei ! Trei ! Erau interesante. Autopsiile dovedeau că diagnosticul fusese bine pus...

Închide ochii.

— Durerea poate schimba multe, dar asta e altă poveste...

— Ce anume îi poate ajuta pe bolnavi ? întreb.

— Creștinii mor increzîndu-se care în Judecata de Apoi, care în mila Domnului. Înainte nu-și dau seama. Există și surprize. Ca și la ceilalți. Mă rog... Cu excepția scepticilor.

— Se descurcă mai bine ?

Expresia copilăroasă îi dispare de pe față. Răspunde, vorbind rar și apăsat :

— Aproape niciodată, mă auzi ? Niciodată. „Perna moale a îndoielii“ este mai groaznică decît orice gravă depresiune nervoasă, mai groaznică decît cancerul... Bietul dumitale vecin, așa mi s-a spus, s-a chinuit rău.

— Tînăr ? Bătrîn ?

— Pe la șaizeci de ani... Un intelectual...

Bietul meu șoricel alb. Nu știu mai nimic despre el decît vaietele lui înăbușite și angoasa. Striga : „Să nu mă chinuiți !“ Zîmbea ca un copil...

— Știința — continuă profesorul — a dat naștere unui număr mai mare de sceptici decît

de atei, știi. Pînă la urmă găsești peste tot urme din atitudinea lui Anatole France. Toată lumea se joacă cu acel „La ce bun ?“ Cînd nu ne îndoim de autenticitatea lor, aceste vorbe reprezintă pentru noi, medicii, simptomul unei boli care nu iartă...

— Colonelul Lawrence [1] ceruse să i se graveze aceste cuvinte pe casa lui de la țară.

— Vezi dumneata, astea sînt primele cuvinte pe care ni le suflă sinuciderea. Și n-au nimic de-a face cu întrebarea [2] pusă în treacăt de Montaigne, care credea totuși în Dumnezeu. Te poți îndoi de existența multor lucruri, de a unui cadavru, nu. Și în nici un caz aici. Cînd scrii literatură te mai poți preface...

E și mai înalt decît Jacques Méry și, cînd a intrat în odaia mea, gesturile lui de semafor mi-au amintit, prin contrast, gesturile de om căruia îi e veșnic frig ale prietenului meu de la Singapore. De la Jacques Méry am aflat de inscripția colonelului Lawrence.

— Acum îi tratăm și pe cei care își pun mereu întrebarea „La ce bun ?“ Și...

— L-ați fi putut vindeca pe Lawrence ?

[1] *Thomas Edward Lawrence* (1888—1935), ofițer și scriitor englez. Colonelul Lawrence a organizat revolta antiotomană în Arabia. Autor al volumului *Cei șapte stîlpi ai înțelepciunii* (1936), tradus în limba română de Petru Comarnescu.

[2] Întrebarea : *Que sais-je ?* pe care și-o pune Montaigne.

— Cine știe ? Pe dumneata te îngrijesc, nu-i așa ? Dar ar fi acceptat oare să-l tratăm ? Voiam să-ți spun : bolnavii care se însănătoșesc după o gravă depresiune descoperă uneori o stare de spirit opusă, nu prea știu cum s-o numesc, să zicem, boala certitudinii. Îmi aduc aminte de o femeie cucernică pe care o tratam de o nevroză. Era pe punctul de a se sinucide. Își înșelase bărbatul pe cînd era prizonier. Cu totul răvășită. Nu exagerez. Am salvat-o datorită amfetaminelor și a plecat acasă. S-a întors după cîteva luni și mi-a spus : — „Mă întreb de ce-oi fi dat atîta importanță lucrurilor care s-au petrecut ! — Poate că aveați de ce, doamnă. Chiar dumneavoastră mi-ați spus că nu vă puteți ierta faptul de a vă fi înșelat soțul ; cu atît mai mult cu cît pe vremea aceea era prizonier iar dumneavoastră foarte credincioasă...“

Profesorul se spală pe mîini cu gesturi rituale și apoi ridică un braț, ce pare să se desfășoare ca o aripă deasupra lui, mimînd indignarea femeii.

— „Domnule doctor, dacă n-ar fi fost prizonier n-aș fi avut, firește, de ce să-l înșel ! Și fiindcă vorbiți de sentimentele mele religioase am să vă spun că dacă nici Dumnezeu nu mă înțelege, atunci nimeni n-o să poată !“

Omenirea, vezi dumneata, îmi dă impresia că seamănă cu cucoana aia. Și eu uneori... Un secol e copleșit de o nevroză depresivă sau paranoică, pentru ca în cel următor oamenii să

se întrebe de ce s-a atribuit atîta importanţă unor asemenea lucruri...

La Barcelona, spre sfîrşitul războiului din Spania, citeam o istorie a doctrinelor sociale, cînd sirenele s-au pornit să umple cu apelurilor lor posomorîte de flagel oraşul peste care noaptea pusese în cîteva clipe din nou stăpînire. Continuam să citesc la lumina unei lanterne de buzunar ascunsă sub cearşaf. Cartea, scrisă înainte de Lenin, ignora tehnica insurecţiei şi conform titlului, definea orice gîndire revoluţionară printr-o doctrină — ca şi cum ar fi studiat istoria utopiei : toate societăţile imaginate de la Thomas Morus pînă la anarhie, de la Fourrier şi pînă la Kropotkin. Această imensă înşiruire pornită în derivă clocotea acum cînd se apropiau bombardierele inamice. Din pasiunile pe care le inspirase odinioară nu mai rămăsese nimic. Ultima pasiune le alungă pe cele dinainte. Demonul căruia în Extremul Orient i se zice „Demonul-lucrurilor-ce-trec" nu-mi vorbea pe tonul cu care se emite o ipoteză, ci cu vuietul adînc al sîngelui. „La ce bun ?" dar prizonierul încerca iarăşi şi iarăşi să evadeze ; aceste lucruri-ce-trec, aceste visuri fuseseră altădată slăvite ca aurore a căror lumină de un trandafiriu-palid începuse să cotropească tavanul odăii mele în arpegiile primelor salve de bombe. Nu se iviseră încă zorile. Alesesem drept locuinţă ultimul etaj al hotelului, întotdeauna gol, pe atunci ; m-am sculat din pat ca să văd incendiul ce năvălea în odaie prin fereastra de unde puteam privi oraşul în întuneric întinzîndu-se pînă la poalele dealurilor. Vicleana gingăşie a spuzei trandafirii şi a dîrelor liniştite de fum urma exploziilor în lanţ şi parafa gigantică şi lentă pusă de fum se lungea, ca şi utopiile sau revoltele. Bombele şi tirul artileriei antiaeriene au încetat simultan ; sirena care anunţa sfîrşitul alarmei şi un scîncet de copil au năvălit în liniştea roşie ; mă gîndeam la mulţimea de oameni din Madrid, cărînd plăpumi stacojii, maşini de cusut, cînd muntele de pietate le restituie nenorociţilor ălora troacele amanetate. Îi istorisesc profesorului şi-mi răspunde :

— E o aptitudine pe care o posedă creierul ăsta al nostru ciudat, ştii... Dar cînd devine o obsesie, atenţie ! Cînd a pus să i se graveze inscripţia pe casă, Colonelul Lawrence redacta de fapt propriul lui anunţ mortuar... Poţi oricînd face rost de o motocicletă ca să te omori. Aici îţi aminteşti des de noaptea aceea din Barcelona ?

— Des ? Nu.

— Cu atît mai bine. Sub ce formă se prezintă amintirile ?

— Un convoi de utopii şi de speranţe, cred ; şi aud scîrţîind pantofii noi ai unui individ în liniştea care se lasă cu o clipă înainte de încetarea sirenelor.

Schiţează un gest ce pare să însemne : să ne întoarcem înapoi !

— Ai scris pe vremuri că Moartea, cu Majusculă, moartea dumitale metafizică...

— Şiva.

— Dacă vrei spune-i şi Şiva, nu echivalează cu decesul. Cînd am dat de aceste rînduri am început să te citesc cu atenţie. Răspunsul pe care-l dădeai era arta.

— Am spus mai ales că arta ar deveni de neînţeles dacă nu se ţine seama de problema de care vorbeşti...

Unul din personajele mele din *Nucii de la Altenburg* scrie ceva care sună cam aşa : „Cel mai mare mister nu este faptul că am fost azvîrlit la întîmplare între noianul de viaţă şi noianul de aştri, ci faptul că, deşi ne aflăm în ceea ce Pascal numea „închisoarea" noastră, putem extrage din noi înşine imagini destul de puternice pentru a nega propriul nostru neant..." Profesorul continuă.

— Bine, dacă ţii neapărat. Totuşi te gîndeai la război. Eu am fost confruntat cu aceeaşi experienţă la spital. Dar de cînd reanimarea face parte integrantă din medicină... Pînă la urmă, reanimările, congelările şi toate celelalte nu înlătură problema metafizică ridicată de moarte, deoarece se referă la însuşi sensul vieţii. Totuşi „ultimele clipe" ni se scurg printre degete.

— Ai observat că femeile, chiar şi cele credincioase, dau mai puţină importanţă acestor ultime clipe decît bărbaţii ?

— Ascultă-mă, cu bărbaţii, cu creştinismul, mă rog, sînt de acord, dar nu uita lumea antică. Ştii ce i s-a întîmplat lui Lhermitte, directorului adjunct al acestei clinici ? O fată în comă la spitalul Necker : nu mai exista nici un fel de activitate nervoasă, dar respiraţia, circulaţia şi inima erau menţinute datorită reanimării. Lhermitte a fost chemat. Începe s-o examineze, termină şi apoi o ia iar de la cap, parcă nevenindu-i să-şi creadă ochilor. În cele din urmă a spus : „Cred că această bolnavă a murit acum trei zile". Fapt dovedit de autopsie. Creierul era lichefiat. Uneori am impresia că ar trebui să-mi congelez pacienţii pentru o perioadă de o sută de ani : cînd ar fi readuşi la viaţă, medicina va fi făcut progresele necesare pentru a-i vindeca. O idee năstruşnică. Faptul că ignorăm clipa cînd bolnavul moare complică moartea ; în sfîrşit, fiind obligaţi să căutăm acest *cînd* mai uităm să ne ocupăm şi de acel *de ce*.

Ca şi mine, nu ţine cu tot dinadinsul să aibă dreptate. Ceea ce mă pasionează este experienţa umană pe care o sugerează cuvintele lui : „Mai toţi fac aşa. Nu imediat, cîteva luni de zile n-ai nici o grijă... Lupt şi eu ca toţi oamenii, adică foarte prost... Scepticii nu se descurcă aproape niciodată... O femeie cucernică... Ciudatul nostru creier... Autopsiile erau interesante... Ar trebui să-mi congelez pacienţii..." Omul acesta inteligent a luat cunoştinţă de ceea ce mă obsedează pe mine aici, explorînd

un domeniu ştiinţific şi făcînd cercetări care-mi sînt aproape total necunoscute. Pentru el omul este, într-o mai mică măsură decît pentru mine, o specie necunoscută, fiindcă eu mă gîndesc la ce-i este caracteristic speciei, pe cînd el nu ia în consideraţie decît elementele comune. Ceea ce pentru mine constituie o ameninţare este pentru el o meserie... Răspund :

— Ce spun reanimaţii ?

— Sinucigaşii ? (Există şi bolnavi reanimaţi !) Sînt într-o stare de euforie. Nu fiindcă s-ar bucura de viaţa pe care o regăsesc. Aşa, din senin. Şi există unii care *au fost morţi.* Nu-şi aduc aminte de nimic. Misterul rămîne. Ceilalţi, cărora li s-a dat „o îngrijire intensivă", nu se gîndesc la nimic. În afară de cazul cînd au dureri ; atunci se gîndesc la dureri. Cei care nu suferă sînt mult mai numeroşi decît se crede ; mai ales aici. Oamenii se gîndesc anevoie la ceva de care n-au avut ocazia să se lovească. Nu sînt obişnuiţi să fie în comă !

— În epocile profund evlavioase s-a crezut că oamenii sînt împăcaţi cu moartea...

— Fiecare ştia prea bine că experienţa morţii nu se poate repeta ! Pînă la urmă, colegii mei atei cred în neant şi colegii mei creştini în mîntuire cam în acelaşi fel : aşa şi aşa... A crede că biologia va putea da socoteală de ceea ce este viaţa şi omul — nu este o convin-

gere mai ciudată decît cea opusă. Cunoaşterea supremă este, poate, o iluzie deşartă, dar sublimă ; alergăm, alergăm, fără îndoială dar faptul că matematica nu are limite nu te obligă să te întorci la abac. Se poate întîmpla să mai descoperim o treaptă ; după aceea, murim.

— Sau înainte... şi : altul la rînd ! Omul inventează multe lucruri, de curînd a inventat chiar şi biologia moleculară. Mă rog, în ultimii cincisprezece ani s-a aflat mai mult despre chimia creierului decît de cinci mii de ani încoace...

Ce poţi spune de această nonşalanţă intelectuală în perfectă armonie cu zîmbetul lui ? Dar nu rezultatele ultime îl ghidează, ci obiectul cercetărilor pe care le face cu pasiune şi fără să precupeţească vreun efort.

— În lagăr, reiau eu, un preot, prizonier ca şi mine, mi-a afirmat că mulţi oameni mor într-o învălmăşeală de senzaţii în care nu poţi discerne frica de nădejde... Dar mi-a mai spus că un muribund l-a dat pe uşă afară ca să termine lectura romanului *Misterele Parisului.*

— În definitiv ce înseamnă a te gîndi la moarte ! Anxietatea este oare un proces de gîndire ?

— Într-un anumit fel...

Cugetările despre moarte sînt întotdeauna mai mult sau mai puţin vane, ca şi cele ale lui Socrate, cînd vrea să demonstreze existenţa sufletului. Foarte bine. Totuşi, sentimentul

morții există : un sentiment fără obiect, ca angoasa și care-și născocește obiectul. Semilibertatea spirituală pe care mi-o acordă adesea boala îmi arată în ce măsură durerea hrănește acest sentiment : dacă aș suferi mai tare aș fi mult mai tiranizat de ideea morții. Creștinismul pare foarte îngăduitor față de această tendință. Mai ales începînd cu secolul al XV-lea. Am căutat să aflu cum s-a născut subiectul *Pietà*. N-am izbutit.

Meditația asupra morții, practicată multă vreme în lumea creștină de către oameni trecuți de cincizeci de ani, a contribuit la alimentarea teribilului ei virus. Înțeleptul din India își dădea întîlnire cu moartea și se ducea în pădure ca s-o găsească și să se contopească cu absolutul. Pe cînd la noi, mulți dintre cei care aveau mania de a se bate în duel și supraviețuiseră după ce puteau număra la activ peste treizeci, și-au dat sfîrșitul răvășiți de masochismul religios : „Picioarele astea care alergau, mîinile care se întindeau, nu se vor mai mișca niciodată ; ochii nu vor mai privi..." Creștinismul a zgîndărit mult moartea pentru a găsi în ea prezența lui Dumnezeu, uitînd în cursul minuțioasei evocări a suferinței ceea ce, de fapt, căuta.

— Mă rog, cînd scap pe cineva de la moarte, ori cînd silesc durerea sau nebunia să dea înapoi, în ultimă instanță dă înapoi și ceea ce dumneata ai denumit absurdul. Situația asta va mai dura oare cîteva generații ? Dar la

urma urmei, de ce-ar dura ? Ai scris foarte bine : „La ce folos să ajungi în lună dacă e vorba să te sinucizi acolo ?" Cred oare în concluziile la care a ajuns biologia ? Mai mult decît în orice altceva. Răspunde mai puțin greșit la întrebările pe care le ridică moartea...

— S-ar părea totuși că răspunsul dat de biologie ar trebui să fie o *explicare* a lumii și a omului ; că ar trebui să spună : genetica explică bine cea ce Geneza explică prost.

— Dacă te gîndești ești nevoit să constați că pînă și în această explicare mai există anumite părți neclare. Originea „supei primordiale" de unde se ivește viața — și pe urmă însuși faptul că s-a ivit. Și intrarea în scenă a omului : să fie și el doar o verigă în lanțul evoluției ? Chiar de-ar fi așa, nu este o verigă ca oricare alta. În ciuda înrudirilor. Și această deosebire mă interesează — mă solicită punîndu-mi întrebări — în egală măsură cu evoluția speciilor.

— Oare deosebirea dintre idiotul din colțul străzii și... hai să zicem, dumneata, nu este echivalentă cu diferența dintre un cimpanzeu și idiotul respectiv ?

— Specia din care facem parte amîndoi, idiotul și cu mine, posedă anumite aptitudini fundamentale (cum ar fi de pildă, aceea de a-și pune întrebări) pe care nu le-a avut niciodată vreo maimuță.

Paranteză. Studiezi această problemă la nivelul speciei și iată că ai ajuns la indivizi ; pe

cînd eu, pornind de la individ ajung să vorbesc la nivelul speciei. Ciudat, nu-i așa ? Să închidem paranteza.

Altceva mă intrigă mai mult : această conversație cere să-ți încordezi atenția, și eu nu mă simt obosit.

— Pertofanul care ți s-a dat azi-dimineață împreună cu celelalte medicamente este un stimulent.

— Perfect, atunci să continuăm. Discutăm, nu-i așa, despre felul cum încerci dumneata să dai un sens aventurii pe care o constituie viața. Într-un anumit fel procedezi ca istoria, care a transformat aventura oamenilor în destin.

Amintirea nopții petrecute cu Méry la Singapore nu mi-a pierit din minte.

— Pe vremuri, am auzit ridicîndu-se problema chiar „de la temelie". În Asia, unul din prietenii mei mi-a spus : „În pădurea tropicală îmi vine mereu să-mi spun : oamenii au fost puși față în față cu toate acestea și habar n-aveau. Biologii afirmă că nenumărate selecții și o experiență ereditară acumulată, o experiență a speciei, a permis oamenilor să mănînce numai ceea ce le pria pentru a supraviețui. Dacă ar fi trebuit să încerce, așa cum se crede azi — părere mai mult sau mai puțin împărtășită — experiențele nu s-ar fi acumulat ; umanitatea ar fi dispărut, otrăvită".

— Încercările au durat foarte mult timp...

— Jungla proclamă că omul nu avea nici o șansă, îmi răspunde prietenul meu. A acționat o altă forță. O forță care iese la iveală și în alte domenii, ca electricitatea pe vremea cînd descoperirea ei plutea în aer... Unele păsări se hrănesc cu boabe de strychnos — copacul care dă stricnina — da nu se ating niciodată de sîmburii ce conțin puternica otravă...

— În general, păsările nu mănîncă sîmburi !

Rîde. Și trăsăturile lui Jacques Méry se schimbau cînd rîdea. Ca și el, profesorul pare să fi căpătat un chip dat la nimereală. Pînă la urmă, Méry reușise să-și îmblînzească masca de centurion roman și să-i imprime un aer trist, în vreme ce profesorul a pus pecetea autorității și pe fața lui mirată, și pe gesturile de o nonșalanță jovială. Personalitatea sa a dat de furcă trăsăturilor propiului chip. Rezultatul își are farmecul lui și se știe că e un bărbat cu succese. Dacă nu l-aș fi auzit spunînd fraze atît de amare, mi-ar evoca tipul tradițional din filmele americane : un lungan tînăr și stîngaci căruia îi cad în brațe toate femeile și care întotdeauna cîștigă partida.

— Poate că uneori sîmburii sînt crăpați, zic eu. Știi, s-a citat adesea lucrul acesta ! oamenilor le plac poveștile despre curara și beladona. Să luăm alt exemplu.

— Bucuros, știu o groază !

— În cazul ăsta, te scutesc de ale mele. Am, deci, tendința de a crede, ca și prietenul des-

pre care ţi-am vorbit, că anumite instincte ale animalelor, cel al migraţiei de pildă, nu se datorează selecţiilor. Deşi migraţiile sînt programate, pentru a utiliza o expresie consacrată. Să nu uităm, zicea prietenul meu, că specia canină n-a transmis nici unui cîine instinctul de a nu se atinge de chiftele otrăvite. Şi cita fraza colegului dumitale Haldane[1] cu privire la această problemă : „Dacă e vorba de Dumnezeu, atunci să ni se spună !“

— Era credincios ?

— Agnostic, influenţat într-o oarecare măsură de budism.

— Deci, nu propunea nimic ? În cazul acesta o explicaţie plauzibilă sau absenţa oricărei explicaţii, tot una e.

— Plauzibilă, cu condiţia să faci abstracţie de om. Speciile... Nici specia furnicilor şi nici a leilor, dealtfel, nu au aptitudinea constantă de a concepe diverse lumi „de dincolo“ şi de a pune sub semnul întrebării pe cea de aici ; omul este cel care a creat (în treacăt !) limbajul, scrisul, uneltele, mormintele şi alte asemenea jucărele — fără să mai pomenim de mijloacele de a arunca în aer planeta... Trebuie oare să fii neapărat creştin pentru a crede că între om şi *tot restul*[2] există o diferenţă de

[1] *John Scott-Haldane* (1860—1936) fiziolog englez.

[2] Aluzie la cuvintele rostite de aviatorul Guillaumet după accidentul din Anzi şi citate de Saint-Exupery în volumul *Terre des Hommes*.

esenţă şi nu de grad ? De bine de rău, omul începe să se deprindă cu ceea ce este de neconceput. Lăsînd de-o parte sufletul şi pe Dumnezeu, cînd vorbeşte despre om Pascal nu greşeşte întotdeauna. Nu e vorba de vreun act de eroism săvîrşit în Anzi, de care nici un animal n-ar fi fost în stare, ci de faptul că nici un animal n-ar fi fost capabil să conceapă o lume de „de dincolo“.

Să nu crezi că am pornit cumva în căutarea unui suflet nemuritor. Cunoşti povestea locuitorului din Marte care a petrecut cîteva ore pe pămînt ? N-a dat de nici un om dar a găsit un Kodak. Îl ia în farfuria lui zburătoare şi-l pune în funcţiune. Drăcovenia asta este atît de vădit *organizată* pentru a lua imagini încît trebuie să fie în mod necesar o fiinţă vie. Un raţionament foarte just pentru cine n-a aflat de Kodak. Mergem pe dibuite, cîteodată ne apropiem de ţintă, o să ajungem pînă la urmă să-l găsim pe Kodak şi pe urmă vom descoperi că e mai greu să-l înţelegem decît să dăm de rostul aparatului lui. Nu sper cîtuşi de puţin să pun mîna pe cheia lumii, ci pe un releu. De ce ? Pentru a putea alerga, cum spuneai dumneata... Poate şi fiindcă aş vrea să aflu ce devine omul, omul care nu crede în Dumnezeu, mai ales aici.

Parcă ar vrea să-mi răspundă... Tace. Cuvîntul „aici“ rostit de mine îl stînjeneşte. Reiau :

— Iată deci ce mi se pare esenţial, chiar dacă interpretăm instinctele şi natura umană într-un fel sau într-altul. Religiile, nu-i aşa, constituie explicări ale omului şi ale lumii, anterioare celor ştiinţifice. Or, fiecare din marile religii revela simultan lumea printr-o explicaţie : mit, istorie etc. şi printr-o semnificaţie. Pentru prima oară, subliniez, pentru prima oară, teoria evoluţiei explică lumea, fără să-i confere o semnificaţie. Pe urmă, s-a vorbit, nu prea multă vreme, de lupta pentru existenţă.

— Teoria nu-i aparţine lui Darwin !

— Ştiu, lui Spencer. Dealtfel şi teoria asta vi se pare depăşită dumneavoastră, specialiştilor. Dar aş dori să insist asupra faptului că Biblia nu a fost mai întîi o istorie din care creştinul a extras ulterior unele învăţăminte. Naraţiunea făcea un tot cu semnificaţia ei, secretîndu-şi valorile. Oamenii acolo îşi găseau Legea, în sensul cel mai înalt al cuvîntului ; nu o căutau, o găseau. N-o mai găsesc nici în supa primordială şi nici în evoluţie.

— Să fim serioşi ! Şi-or s-o re-găsească în Biblie ?

— Au vrut să trăiască după învăţăturile lui Hristos sau ale lui Buddha. Cum ar putea trăi conform teoriilor lui Darwin, Mendel sau ştiu cu cine vrei dumneata. Nici conform celor ale lui Einstein, Newton sau Max Planck [1].

[1] *Max Plank* (1858—1947), fizician german. A pus bazele mecanicii cuantice.

— De fapt, de ce n-ar prelua Einstein succesiunea sfîntului Pavel ?

— Creştinul, prin sfîntul Pavel, se reuneşte cu Hristos ; omul de pe stradă, cum se spune, nu participă la relativitate şi nici nu se reuneşte cu lumea, prin Einstein. Îl respectă pe Einstein. Poate că îl şi invidiază. Ştiinţa schimbă faţa pămîntului, dar nu-l schimbă pe om. Hristos, Buddha, Mahomet se adresau omului. Ştiinţa, nu. De cînd nu mai aşteaptă să le aducă fericirea, oamenii se tem de ea.

— Ar fi foarte interesant să se compare ce a fost ştiinţa pentru oameni înainte de 1914 şi ce a devenit...

— Scientismul a fost o mică divinitate care a făcut mare tărăboi, dar n-a durat prea mult ; ştiinţa devine un zeu atotputernic, semiclandestin, şi de el ascultă civilizaţia în întreaga lume, fie că-i convine sau nu... Nu există ştiinţă care să nu pornească de la postulatul că adevărul este valoarea supremă. Adevărul ştiinţific nu este o valoare supremă decît pentru cercetători. Oamenii nu au dat prea mare atenţie acestei fraze, rostită de unul din personajele lui Dostoievski : „Dacă aş fi nevoit să aleg între Hristos şi adevăr aş rămîne cu Hristos, împotriva adevărului". Şi rău au făcut. Noul zeu poate face mult mai mult decît toţi ceilalţi, de vreme ce poate distruge pămîntul, dar e un zeu mut.

— Interesant... După părerea dumitale, de aici provine criza prin care trece tineretul ?

— Ceea ce începe să dispară este *formarea* omului. Ştiinţa poate distruge planeta, dar nu poate forma un om. Ştiinţele umaniste dovedesc cu prisosinţă acest lucru. Omul, iată ţinta acestor ştiinţe, şi nu punctul lor de plecare. Ceea ce explica lumea forma totodată oamenii, formîndu-se şi pe sine, dacă mă pot exprima aşa. Şi nu numai religiile : romanii, care au uluit Europa de la Renaştere şi pînă la Napoleon, nu se încadrau în tipul religios.

— De ce n-ar învăţa oamenii să se formeze singuri ?

— Omul occidental rămîne inform, fiindcă aşteaptă. Ştiinţa, considerată drept credinţă şi nu drept ştiinţă, înseamnă credinţă într-o *viitoare* explicare a lumii. Occidentalii îţi dau mereu impresia că vor înlocui Cruciadele prin educaţia civică. Formarea omului presupune existenţa unui tip exemplar : sfînt, cavaler medieval, caballero, gentleman, bolşevic şi altele. Mitul exemplar s-a strămutat în vis şi în ficţiune, iar ficţiunea ştiinţei nu e altceva decît literatura ştiinţifico-fantastică.

Repetă în şoaptă, de parcă şi-ar pune o întrebare :

— Chiar acceptînd analiza dumitale, de ce nu ar izbuti omul să se formeze pe el însuşi ?

Continuă cu o voce mai fermă :

— E mai puţin greu decît a inventa focul... Ai dreptate într-o anumită privinţă : omul străbate o ţară a nimănui şi începe să-şi dea seama... Va mai trece un secol în cursul căruia

va încerca să iasă la liman, amînînd tot ceea ce poate fi amînat... A nu trage încă o concluzie nu e o atitudine prostească, aşa cum e scepticismul... Călătoria va fi grea...

Se aşază. Crede deci că voi continua să fiu lucid. Nu mi se mai pare că seamănă atît de mult cu generalul de Gaulle. E puţin cîrn şi are o gură mică şi rotundă. Stă picior peste picior cu mîinile încrucişate în jurul genunchiului. Şi vocea i-a mai scăzut de cînd s-a aşezat ; nu mai e gravă, ci absentă, ca vocile ce ne obsedează sau pe care le auzim în vis :

— Poate o să te mire ceea ce am să-ţi spun, dar şi ca medic şi ca om, cred că îndoiala este întotdeauna superficială. Şi, în afară de asta, foarte nocivă. Se vorbeşte despre ea surîzînd cu subînţelesuri complice. Ce neghiobie ! Tot ce tîrăşte după ea hrăneşte angoasa : incertitudine, scepticism, amînare. În faţa cadavrului îndoiala nu ţine. Moartea cîştigă întotdeauna dintr-un motiv nedeslușit, dar care este totuşi un motiv.

— Cadavrul nu atîrna greu în faţa zeilor. Acum nu prea ştim ce să facem cu el.

— Ştii oare ce devine cînd e pus să răspundă scepticismului ? Uluitor : un fel de sarcasm.

— Numai religiile îi puteau răspunde morţii. Fără îndoială că pentru asta s-au ivit...

Prinţul Siddharta se miră văzînd un rug aprins în noaptea fierbinte a Indiei : „Măria

Ta, ceea ce vezi se numește un mort“, i se spune. De multă vreme pictorii și sihaștrii tot privesc celebrul rînjet. Dar profesorul are dreptate : craniile n-au rîs niciodată atît de mult ca acum, pentru noi.

Profesorul continuă :

— Puterea cadavrului se bazează pe : *eu voi fi acest lucru.*

Își pune mîna pe piept, arată pămîntul cu degetul, dorind, parcă, să mă ia drept martor. Pare nu numai mirat, ci inocent. Reia :

— Or, pentru fiecare din noi, „acest lucru“ înseamnă cadavrele celorlalți. Cum știi, nimeni nu și-a văzut vreodată propriul său cadavru....

— S-a scurs mult timp de cînd Grecia antică a proclamat : viii nu pot nici concepe, nici simți moartea — și nici morții.

— A proclamat acest lucru, dar în cele din urmă nimeni nu l-a trăit. Relațiile noastre cu moartea aparțin unei anumite credințe, desigur, dar de cînd tot văd oamenii murind mă întreb dacă, pentru inconștientul nostru, conținutul acestei credințe nu înseamnă strămutarea omului în cadavru. Ia gîndește-te. Strașnic i s-a mai lipit omului metempsihoza de trup ! În Asia nu s-a dezbărat încă de ea, și nu numai acolo. Cadavrul menține starea de angoasă a celor ce nu cred în nici un fel de Judecată de Apoi : sîntem deprinși cu angoasa lumii „de dincolo“, nu cu cea a lumii de „dincoace“. Propria noastră moarte nu ridică aceleași probleme ca nașterea bunicilor. Nu fac altceva de dimineața pînă seara decît să tratez angoasa ; angoasa se hrănește cu moartea, dar nu moartea o creează.

A început să surîdă ca și cum convorbirea noastră ar fi luat în rîs pe cineva. Aș vrea să cuget, nu să vorbesc. Dealtfel, se ridică :

— Avem aici o pacientă care va pleca mîine, așa nădăjduiesc. E rudă cu Georges Pompidou. În ceea ce te privește, serios, merge destul de bine, avînd în vedere situația. Și bate cîmpii cît vrei, cîmpii și cîmpul de onoare.

Altădată profesorii mi se păreau mai gravi — dar altădată erau întotdeauna mai în vîrstă decît mine... Pleacă, lăsînd în urma lui ușa deschisă. De îndată ce ajunge pe coridor, începe să jongleze cu servieta.

Repaus. Sau stagnare ? În afară de cazul cînd... Cum pot oare numi ceea ce simțeam la Barcelona, ceea ce simțeam încă puternic privind străzile pe drumul spre Salpêtrière ? În Occident nu i se spune în nici un fel. Budiștii vorbesc despre sentimentul „trecerii-lucrurilor“. Uneori îmi zic : „În anul 1973 înaintea erei noastre, în Imperiul de Mijloc egiptean...“ Astăzi mă întreb : Ce se spunea despre moarte pe la 1573 ? Știu cîte ceva din ceea ce s-a scris în Franța pe vremea lui Henric al III-lea, dar oare ce se spunea ?... Încep să mă simt obosit. În timpul cît am stat de vorbă cu doctorul, mă credeam vindecat ; mă îmbarc spre starea de

inconştienţă, ca pentru somn. Şi trec prin versuri preluate de Shakespeare din Biblie, fugitive şi binevoitoare poeme fără început şi fără sfîrşit :

„Nu altfel era noaptea, Jessica, cînd blînda adiere clătina tăcutele frunzişuri... Nu altfel era noaptea, Lorenzo, cînd Medeea aduna buruieni pentru ale ei vrăji..." ; seninătatea atîtor poeme ce vorbesc despre moarte ; tablourile lui Piero de la Francesca şi *Pièta* din Avignon, căderea serii în muzica lui Monteverdi, *Crucifixerunt* în cea a lui Bach, dragostea cînd n-a fost ştearsă de destin...

Fraternitatea pe care destinul n-o şterge.

De ce oare întovărăşeşte cu statornicie moartea ? Astăzi am nevoie de fraternitate, de bună seamă, pentru că ea poate răspunde amintirilor mele de la Barcelona ; doctoriile, chiar în timpul somnolenţei, mă ajută să-mi îndrept într-o anumită direcţie amintirile. Datorită acţiunii noului medicament, somnolenţa este cotropită de o dezlănţuire de imagini — cum, mai adineauri, fusese invadată de idei... Fraternitatea e rareori absentă din aceste imagini, şi scenele de pe malurile Vistulei mă obsedau din cauza ei. E un sentiment pe care crezi că-l cunoşti fiindcă este adesea confundat cu ceea ce numim „căldură omenească" ; de fapt este un sentiment venit din străfunduri, adăugat în semn de pocăinţă parcă devizei Republicii, pe ale cărei prime stindarde stă scris numai Libertate-Egalitate.

Libertate-Egalitate ! În fiecare revoltă se irosesc multe din sentimentele iniţiale, şi chiar din cele de dinaintea revoltei ; scientismul s-a străduit cu fanatism să conceapă religiile, golindu-le de sacralitatea lor ; cu vremea cuvîntul fraternitate nu mai exprimă decît o utopie caraghioasă, cînd toţi oamenii ar fi cumsecade. Se crede că fraternitatea a fost adăugată duminica, unor sentimente profunde, ca dreptatea sau libertatea. Nu se adaugă. Ca şi ceea ce este sacru, fraternitatea ne alunecă printre degete dacă îi smulgem acel element iraţional ivit în caverne. Tot atît de obscură ca şi dragostea, străină ca şi ea de sentimentele onorabile şi de îndatoriri ; ca şi dragostea — deosebindu-se astfel de libertate — e un sentiment provizoriu, o stare de graţie. Ziua de 14 iulie în timpul Federaţiei a răscolit Franţa fiindcă a însemnat Sărbătoarea Fraternităţii. Dacă ne ferim s-o denumim prin acest nume devenit pueril, ceea ce ţine de fraternitate stîrneşte în noi ecouri profunde ca sacrificiul, dragostea, fanatismul, moartea. „Oamenilor le va fi fost dat să trăiască o zi după pofta inimii..." Mamele nu bîntuie doar locurile aflate în beznă. Un combatant din Spania mi-a spus : „La celălalt capăt al umilinţei şi morţii nu se află libertatea — astea-s poveşti — ci fraternitatea". Din deviza republicană acest cuvînt „salvat" este singurul în stare să răspundă creştinismului ; spaniolul de

care vorbesc ar fi zis că şi Răstignirea tot fraternitate înseamnă.

Am spus : dragostea. Prin 1925, ca toţi junii imbecili de pe atunci, nu credeam că există. Mă aflam într-un cinematograf de mîna doua. Cînd s-a aprins lumina i-am văzut stînd în faţa mea pe Ninette şi Rintintin. Amîndoi aveau doar optsprezece ani. Nici măcar nu se sărutau. Se uitau unul la altul, atît de uluiţi de minunea ce li se întîmpla, încît mi-au amintit de unele insecte care nu-şi descleştează trupurile nici cînd le omori. Se agăţaseră unul de altul aşa cum muribunzii se agaţă de fierul roşu al agoniei.

Adevărata fraternitate. La Panteon am simţit căldura „străbătînd marele ger", aşa cum a spus una din supravieţuitoarele lui Jean Moulin.

„Într-un sat din regiunea Corrèze, nemţii omorîseră nişte combatanţi din Rezistenţă şi dăduseră ordin primarului să-i îngroape pe ascuns în zori. Acolo e obiceiul ca atunci cînd moare cineva din sat toate femeile să fie de faţă la înmormîntare, stînd lîngă mormintele rudelor lor. Nimeni nu cunoştea pe cei ce muriseră, alsacieni cu toţii. Cînd au ajuns la cimitir, ţăranii francezi care duceau morţii sub ameninţarea mitralierelor nemţeşti au văzut răsărind din noaptea ce se retrăgea ca marea femeile negre din Corrèze, nemişcate la poalele muntelui şi aşteptînd tăcute — fiecare pe mormîntul alor ei — să fie duşi la groapă francezii ucişi."

Aceste imagini se succed aşa cum acele cuvinte luminoase ce prevesteau războiul alungau reclamele din piaţa de la Montpellier ; sînt imaginile proiectate de singurul sentiment care, pînă cînd mi se va urca iar temperatura, va îndrăzni să privească moartea în faţă.

La Roquebrune, în faţa vetrei unde ardea focul. Clipa cînd omul în vîrstă de patruzeci de ani cade pentru prima oară pradă bolii ce se cheamă amintire. Să-ţi aminteşti... De ce anume ? Acea zi la Saigon, pe vremea cînd publicam *Indochina înlănţuită.* Nici un tipograf nu mai îndrăznea să tragă jurnalul. Lucrătorii noştri au montat din nou prese vechi. Nu găsisem (la misiunea din Hong-Kong...) decît litere ce puteau servi la tipărirea textelor în engleză. Ne era imposibil să continuăm. Într-o noapte, un lucrător anamit, intră, scoate din buzunar o basma legată — colţurile ei aducea cu nişte urechi ciulite de iepure : „N-am aici decît litera e. Cu accent ascuţit, cu accent grav, cu accent circumflex. Cele cu tremă sînt mai greu de găsit. Poate că n-o să fie nevoie. Mîine, noi, anamiţii, o să vă aducem tot ce trebuie". A desfăcut basmaua şi a deşertat de-a valma pe o placă de marmură literele de tipar şi le-a întins cu degetul lui de

zețar, fără să mai spună o vorbă. Le șterpelise din tipografiile guvernamentale și știa că dacă cineva îl trădează va fi trimis la ocnă, nu ca revoluționar, ci ca hoț.

Cea mai impresionantă clipă de fraternitate din cîte știu e născocită de mine. Într-un hotel din Peïra-Cava scriu scena din *Condiția umană* în care revoluționarii din Shanghai, răniți, vor fi aruncați în cazanul locomotivei. Katow a putut să-și păstreze cianura. În beznă, mîna lui dă de mîna lui Kyo care s-a nimerit lîngă a lui. Kyo i-o strînge. Atunci am ghicit că în mîna care i-a strîns-o pe a lui, Katow va pune cianura. [1]

În timpul Rezistenței am avut doi ani asupra mea o doză de cianură. Cînd cei de la Londra ne-au distribuit-o, m-am întrebat dacă scena din cartea mea nu va dobîndi un caracter premonitoriu. Premonitoriu ca evenimentele de pe malurile Vistulei, cînd îi aud zvîrcolindu-se pe bieții mei tovarăși de acum? Numai în parte, căci — vai! — eu nu mi-aș fi dăruit doza de cianură.

O altă scenă pe care am transpus-o în *Vremea disprețului*.

---

[1] Malraux confundă personajele. Cianura va fi dată de Katow lui Souen și nu lui Kyo, a cărui moarte a avut loc anterior.

Boris Savinkov în închisoare printre condamnații care vor fi duși la spînzurătoare. Cînd i se strigă numele, un alt prizonier face un pas înainte. Oamenii știau că Savinkov este unul din conducătorii mișcării, că trebuie să rămînă în viață și se privesc cu mîndrie. Toți, în afară de el.

Scene din Spania pe care le-am scris, filmat sau am dorit să le filmez. Altele pe care le uitasem.

Spitalul militar din Madrid, o pivniță boltită, ca într-un tablou de Goya, cu ferăstruici pe unde lumina se strecoară printre plante. De sub perdeaua de tifon ce-l apără de țînțari, un rănit zbiară. Un aviator. Fusese doborît înainte de a arunca bombele. Douăzeci și șapte de schije în corp. O femeie, maică-sa? dă la o parte perdeaua. Zbieretele încetează. Nici măcar nu-l mai aud scrîșnind din dinți, așa cum făcea cînd înceta să răcnească. De dincolo de perdea o mînă răsucește tifonul. Aud un nou zgomot: buze care se mișcă. Ce se poate spune cînd ai în fața ta un trup sfîrtecat? Mama face singurul lucru pe care-l poate face: îl sărută.

Predica ținută de un călugăr, din Hurdes, milițienilor în acea noapte lăsată pradă camioanelor armatei.

— Isus Hristos a văzut că la noi nu prea merge bine. Și și-a zis: O să mă duc acolo. Îngerul a dibuit cea mai de treabă femeie din ți-

nut. Isus i s-a arătat. Femeia a zis „Nu face să te osteneşti : copilul o să se nască înainte de a se împlini sorocul fiindcă n-o să am ce mînca".

Hristos s-a dus la altă femeie. În jurul leagănului nu erau decît şobolani. Nu prea ţin de cald unui copil de ţîţă şi prietenia şobolanilor nu alină sufletul nimănui. Atunci Isus şi-a zis că în Spania tot rău merge.

I-au silit pe moşieri să dea pămînt ţăranilor. Cei care aveau boi au strigat că au fost jupuiţi... Au dat vina pe cei ce aveau şobolani şi au chemat soldaţii din Roma.

Atunci Domnul s-a dus la Madrid. Şi ca să-i astupe gura, toţi regii din lume au început să omoare copiii din Madrid.

Atunci Hristos şi-a zis că într-adevăr nu-i nimic de făcut cu oamenii, că sînt atît de scîrboşi încît chiar dacă ţi-ai da sîngele pentru ei zi şi noapte, şi în vecii vecilor tot n-ai izbuti să-i speli.

...Cei ce coborau din regii-magi nu veniseră cînd s-a născut a doua oară Isus, fiindcă ajunseseră rău : unii pe drumuri, alţii conţopişti. Şi atunci, pentru întîia oară de cînd e lumea lume, pentru întîia oară în toate ţările de pe pămînt, cei care stăteau aproape şi cei care stăteau la dracu-n praznic, cei din case unde ardea focul, cei din case unde îngheţai de frig, toţi care erau viteji şi năpăstuiţi au pornit la drum şi *au luat cu ei puşti.*

...Şi toţi au ştiut în străfundul inimilor lor că Isus Hristos trăieşte în oamenii nevoiaşi de pe

la noi. Şi din toate ţările au venit şiruri nesfîrşite de oameni care aflaseră pe pielea lor ce-i sărăcia, şi că trebuie să te baţi cu ea cu puşca în mînă, şi dacă n-ai, să faci din mîna ta puşcă. Şi au venit puhoaie de oameni şi s-au culcat rînd pe rînd pe pămîntul Spaniei...

Vorbeau în toate limbile. Ba, printre ei se aflau şi chinezi vînzători de şireturi.

...Şi cînd toţi oamenii s-au săturat să tot omoare, şi cînd şi cel din urmă convoi de oameni sărmani a pornit la drum...

Ultimele cuvinte sînt rostite încet, şoptite cu putere vrăjitorească : ...o stea ce nu s-a văzut nicicînd s-a înălţat deasupra lor.

Întoarcerea răniţilor din bombardierul doborît în sierra din Teruel : tărgi aduse de ţărani şi urmate de toţi oamenii din satele pe unde a trecut convoiul.

În spatele crenelurilor se înghesuie întregul oraş. Soarele a apus dar e încă lumină. Deşi n-a plouat, caldarîmul luceşte şi cei ce duc tărgile înaintează prudent. În casele mai înalte decît zidurile de apărare se văd, pe alocuri, arzînd lumini chioare.

Ţăranii suiţi pe zidurile cetăţii privesc grav, dar nu par miraţi : chipul primului rănit, neacoperit de pătură, este intact. Atmosfera devine mai încărcată cînd trec ceilalţi : e încă destul de lumină pentru ca ochii iscoditori să poată vedea mari pete de sînge pe tărgile de piele. Cînd so-

şeşte Gardet, asupra acestei mulţimi tăcute se lasă o asemenea tăcere, încît se aude vuietul torentelor aflate la mare depărtare.

Toţi ceilalţi răniţi văd ; şi după ce au văzut mulţimea, încearcă să surîdă, chiar şi aviatorul din bombardier. Gardet nu priveşte. E în viaţă. Cei suiţi pe zid pot vedea că după el vine un sicriu. Un orb ? Acoperit cu o pătură pînă la bărbie, cu casca de zbor înfundată pe cap şi cu un pansament atît de plat încît faţa lui nu mai poate avea nas, acest rănit reprezintă războiul, aşa cum şi-l închipuie de veacuri, ţăranii. Rănitul este un voluntar. O clipă oamenii şovăie, neştiind ce să facă, apoi, ca şi cei veniţi din satele vecine, ridică pumnul în tăcere.

Începe şi burniţa. Ultimele tărgi, ţăranii veniţi de la munte şi catîrii de la urma convoiului înaintează printre stîncile la poalele cărora se adună ploaia şi printre sutele de ţărani, nemişcaţi, cu pumnul ridicat. Femeile plîng, fără să facă vreun gest, şi convoiul pare că vrea să scape de tăcerea din munţi. Zgomotul copitelor trece printre eternul strigăt al păsărilor de pradă şi clandestine hohote de plîns.

O escadrilă fascistă bombardează portul din Valencia, la şase kilometri depărtare. Burniţa acoperă oraşul şi se prelinge lin peste portocali. E sărbătoarea copiilor şi sindicatele au pregătit o paradă. Delegaţiile puştimii au cerut personaje din desenele animate : sindicatele au făcut din carton nişte enormi Mickey-Mouse, Felix

Cotoiul, Donald Răţoiul, care trec după un Don Quijote şi un Sancho Panza, ce nu puteau, totuşi, lipsi. Din miile de copii veniţi din tot ţinutul pentru această sărbătoare dedicată copiilor refugiaţi din Madrid, mulţi sînt fără adăpost. După victorie, pe bulevardul de la marginea oraşului, zac tancurile ; pe distanţă de doi kilometri farurile automobilului meu scot din umbră animale ce vorbesc despre lumea basmelor, de acea lume în care toţi morţii reînvie... Copiii care n-au unde dormi şi-au găsit un culcuş printre personajele de carton şi s-au culcat printre picioare de şoareci şi pisici. Escadrila inamică bombardează, în continuare, portul ; păzite de un sumbru don Quijote, animalele, zgîlţîite de explozii şi ude de ploaie, dau din cap deasupra copiilor adormiţi.

Aceste imagini din *Speranţa* îmi aduc aminte că în Spania, în Alsacia, în lagărele de prizonieri, medicii îngrijesc răniţi ce nu se vor mai trezi.

În 1940, prin faţa lagărului, trece o femeie. Prizonierii s-au agăţat de sîrma ghimpată. Vreo trei, patru ciorchini de oameni. Femeia nu îndrăzneşte să scoată pîinea din sacoşă. Şi mai tîrziu aveam să văd aceeaşi pecete lăsată de foame pe feţele oamenilor.

În sfîrşit, fie din oboseală, angoasă sau teamă de întoarcerea santinelei, femeia înaintează cu greu spre sîrma ghimpată, scoate din sacoşa de

mușama un colac de pîine, care strălucește în bătaia soarelui.

– Împărțiți-l, împărțiți-l, se roagă în pripă. Atîtea mîini se întind și, fără îndoială, în asemenea fel încît femeia se dă îndărăt și colacul cade în afara terenului înconjurat de sîrmă. Prizonierii nu vorbesc, mîrîie. Femeia ia de pe jos pîinea, izbutește s-o arunce peste gard și fuge, fără să mai privească oamenii cu carnea zdrelită de cîrligele de fier. Fug și ei cu cîte o fărîmă de pîine în mîini.

Se va întoarce... Întotdeauna se întorc aceleași femei...

Unul din oamenii colonelului Rémy. În timpul Rezistenței trecea clandestin rîul. De data aceasta trebuia să ajungă pe celălalt mal cu o femeie și copilul ei în cîrcă. Mamei îi e atît de teamă că plodul o să țipe, încît îl leagă la gură. Îl dă omului și pornește la drum, agățată de gîtul lui. Pentru a cîta oară omul trece noaptea rîul ?

O bătrînă – i-am uitat numele — pe care am decorat-o la Eliberare. Tancurile nemțești avansează și ajung în punctul unde drumul se bifurcă. Femeia știe că luînd-o spre dreapta dai de locurile unde se află maquizarzii. Se îndreaptă spre nemți, cu coșnița în mînă. Îi pun întrebări. O vedem arătînd cu gesturi sigure drumul ce-o ia la stînga. Tancurile pornesc într-acolo, fapt ce ne va permite să-i atacăm pe nemți din flanc. Femeia știe, și mai știe și că nemții se pot întoarce.

Am cunoscut și luarea în derîdere a fraternității : „Osana, rege al Jidovilor“.

Povestea începe la Paris, în 1943, într-un bistrou unde se vindea la negru. Cinci „responsabili“. După ce am mîncat la repezeală, o ștergem. Pe Raguse, șeful misiunii gaulliste din Paris, îl pisează un tip despre care știu numai că este colonel în armata activă.

— Lancelot, îi spune Raguse, n-ai vrea să discuți cu Berger problema asta minoră ? E mai competent decît mine.

Mie îmi șoptește :

— Scapă-mă cu orice preț de trăsnitul ăsta ! Dumnezeu știe că mai am și altceva de făcut pe ziua de azi.

Ceilalți pleacă împreună cu Raguse. Colonelul mă așteaptă și, de îndată ce mă așez, începe :

— Uite despre ce e vorba. Între armată și intelectuali s-a creat o prăpastie ce pare de netrecut. Nu e chiar așa. Dragă prietene, în cadrele armatei se află mulți poeți ! Chiar din clipa Eliberării va trebui să fondăm o revistă unde să se tipărească versuri, o revistă consacrată poeților militari. La început nu vom publica decît sonete. Deoarece...

Năucit, mă uit la ceas. Conversația asta o să țină mult și agentul meu de legătură, Violette, „cea mai bună trăgătoare din armata engleză“ mă așteaptă în grădina de la Trocadéro. Nu trebuie să-l descurajez pe acest colonel care face parte din Rezistență și care mai are și alte me-

rite decît acela de a colecţiona sonete, dar nici nu pot rata întîlnirea cu Violette. Raguse exagerează. Continuăm să vorbim despre sonete. Îi făgăduiesc. Cîte nu s-au făgăduit în timpul Rezistenţei ? Mă uit la ceas, vorbesc despre sonete, despre revistă ; sonetele, revista, ceasul. În sfîrşit s-a terminat. După ce ies din restaurant, pornesc spre metro şi pe drum rumeg ce mi-a spus Raguse despre tortură : cîţi rezistenţi n-au fost prinşi şi torturaţi fiindcă au mai stat o clipă să-şi mîngîie pisica ! Acum ne războim şi în faţa noastră se află iadul.

Ce-o fi o fi ! Hai să mă duc după documentele lui Ballataire pe care mi le aduce Violette.

E mult să întîrzii douăzeci de minute. Din josul pantei de la Trocadéro o văd pe Violette la uşa din dreapta a Palatului. Nu-l cunosc pe Ballataire. Să fie oare omuleţul cu beretă pe cap care se îndreaptă spre ea ? Se aude un fluierat. Nişte indivizi ies din tufişuri, o înşfacă pe Violette şi o urcă într-o maşină militară nemţească. Ballataire îi urmează, fără să se grăbească. El a trădat-o ? Mă îndrept spre Sena luîndu-mi un aer nepăsător ; mă aud gîfîind ca un vapor ce porneşte în larg ; dacă aş fi ajuns la timp...

Un copil se joacă cu cercul.

Violette trebuia să-mi spună cu cine să iau contact. De Raguse n-am cum să mai dau şi mîine plec. Singurul contact posibil la Paris e Camaret, şeful naţional şi eroul Grupărilor France, secţiile de asalt ale Rezistenţei. A fost arestat după ce atacase un furgon al Abwehr-ului pe bulevardul Saint-Michel, la o sută cinci-zeci de metri de Prefectură şi eliberase doi dintre ai noştri, făcuţi prizonieri. A fost torturat. A evadat. Raguse mi-a spus unde s-a ascuns acum. Să încerc. În ce stare îl voi găsi ?

Dacă îl voi găsi.

Şi, în orice caz, nu mă pot duce înainte de ora şapte.

Aştept să se înnopteze.

Un bloc din cele construite în serie, dar luxos. Nu e nimeni pe scară. Stă la etajul doi, pe stînga. Bat conform codului stabilit. Camaret vine să deschidă. Înalt, subţire, frumos, tipul arianului blond (e evreu). Arată ca pe vremuri, de n-ar fi acel zîmbet care nu i se şterge de pe faţă şi pare o cicatrice. Mă priveşte în vestibulul unde arde lumina şi dă din cap pentru a-mi da să înţeleg că mă recunoaşte. Îl întreb :

— Eşti singur ?

— Da.

Intrăm într-o odaie mobilată conformist unde se află şi o pianină. Ne aşezăm pe un divan acoperit cu cretonă.

— Au luat-o pe Violette. Trebuie să-mi stabilesc alte contacte.

Se poate ca Violette să fi avut (nu se ştie niciodată) unele însemnări în geantă, şi cînd eşti torturat nu poţi întotdeauna să taci. Şi Camaret a fost torturat. De curînd. Ştiu. Capul îi este

bandajat și pe sub cămașa desfăcută se zăresc pansamente... Tortura mă obsedează, ca pe noi toți.

— Cum s-a întîmplat ?

— A fost trădată. Ca printr-o minune, am întîrziat la întîlnire.

Îi povestesc.

— Unde e ?

— La Gestapo-ul din bulevardul Foch, presupun. O să aflăm mîine.

— În cazul ăsta nu putem face nimic. Dacă o duc la Conciergerie, o să încercăm. Pînă atunci dacă au aflat cine e, și trebuie să fi aflat, e de rău. O să încercăm...

— Grupările France au izbutit o dată. Nu vor izbuti a doua oară.

Se ridică și începe să meargă în lungul și în latul odăiței.

— Putem să atacăm automobilele nemțești (de data asta ai dreptate. O să fie mai multe) chiar pe bulevardul Foch, înainte de a ajunge la Etoile... Ia spune-mi, te pricepi cumva la croitoria de mare clasă ?

— Nu. Am reflectat puțin asupra modei ; nu e chiar același lucru, dar...

— La ce-ai reflectat ?

— Ar trebui să înțelegem de ce secole de-a rîndul bărbații poartă barbă, și pe urmă și-o rad, în timp ce felul cum se îmbracă femeile se schimbă în fiecare an... Dar, ce-are a face, hai să vorbim despre contactele mele !

— Despre ce ? A, desigur.

Radio Londra începe să transmită, în surdină, așa-zise „mesaje personale".

Camaret se plimbă din nou prin odaie, se oprește în fața mesei și scrie ceva într-un carnet.

— Poftim... Delegatul militar responsabil pentru Paris. Acum contactul pentru Londra ? Ai notat ?

Vrea să spună : ai memorat ? Rezistența nu mai notează nimic. Scot bricheta și arunc într-o scrumieră foaia de hîrtie făcută scrum.

— Mai am nevoie și de un alt contact, mai puțin important : o persoană care poate să transmită știri, un agent de legătură, o altă Violette.

— Poftim numele celei cu care iau eu contact. Umblă foarte prost îmbrăcată. De ce femeile se îmbracă altfel în fiecare an ? Și de ce nu pot rezista modei ?

Nici n-a apucat să termine întrebarea și-și ia capul în mîini ; chipul lui nu mai e decît imaginea suferinței.

La radio vorbește generalul de Gaulle.

— Răspunsul la prima întrebare mi se pare simplu, răspund, a purta rochii la modă înaintea altor femei înseamnă că faci parte din „lumea bună", nu-i așa ? Dar ce-ți pasă dumitale ?

Se așază și, furios, începe să bată cu degetele în masă.

— Sînt îndrăgostit de o artistă. Lucrează în domeniul modei. Creează modele. E fermecătoare. O aristocrată din Cehoslovacia. A afla de

ce poți crea un model și nu un altul este tot atît de important ca faptul de a afla cum poți lua contact cu delegatul militar pentru Paris, nu-i așa ?

Iar începe să umble, și pe fața lui a reapărut acel rîs crispat. Cu atît mai crispat cu cît nu pare să-i aparțină. Acestui chip superb de Siegfried îi lipsește surîsul lui de altădată și rictusul de acum pare de împrumut.

— Să-ți spun ceva, Berger, Rezistența ar trebuie să creeze o modă a ei. Invizibilă, bineînțeles. Invizibilă. Noi însă, am recunoaște-o. Radio Londra ar descrie modelele. Prietenele noastre s-ar îmbrăca, urmînd indicațiile date, și și-ar face singure rochiile. Călugărițele poartă hainele de rigoare în mănăstirile lor. Moda de la anul va fi ghidată de modelele făcute de prietena mea. I-am și spus-o. După ce am fost interogat la Gestapo, a doua zi toate duduile care țineau cu noi purtau rochii după noua modă. În cinstea mea.

Nu glumește. Oare încep să înțeleg ?

Nu-mi vine să-l întreb în ce fel l-au torturat în prima zi. După colonelul amator de sonete, ăsta mai lipsea. E ziua trăsniților. Camaret se transformă sub ochii mei — rictusul îi răvășește acum întreaga față — dar contactele pe care mi le-a indicat sînt, fără îndoială, exacte. Începe să ridice vocea :

— Spune odată ! Ți-ai făcut sau nu o idee despre evoluția modei ?

— Părerea mea este destul de banală...

Răcnește, furios la culme :

— Nu ești Berger ! Berger știe ce păreri are. Ai căzut în cursă ! Ești de la Gestapo ! Să nu încerci...

Scoate de la subsuoară un revolver. De cîteva clipe mă așteptam la ceva de felul ăsta. Arareori nebunii au aerul că sînt nebuni. Mă gîndesc la o nebună, la o prietenă de-a mea, pe care am întîlnit-o — au trecut ani de atunci — pe rue du Bac ; părea normală și vorbea cu șir : „La spital am stat întîi într-o cameră și apoi în alta. În ultima, în fața ferestrei se afla un copac. Nu mai văzusem copaci de luni de zile. Un copac !..." Emoționat dar grăbit, mergeam în urma doicii care împingea căruciorul fetiței mele, cu nebuna alături. În clipa cînd a adăugat cu voce calmă : „Am redescoperit viața..." și-a deschis geanta și a scos un brici.

Îi dau una zdravănă peste mînă lui Camaret și revolverul zboară cît colo. Alerg spre ușă, gîfîind, ca atunci cînd am plecat de la Trocadéro.

Oare Gestapo-ul supraveghează casa ? Cu degetul pe trăgaciul propriului meu revolver mă strecor în întunerecul străzii camuflate. Nici un trecător, nici un polițist. Mă împiedic și mă proptesc de zid. În fața mea, pe o casă mare cu obloanele trase, un vast dreptunghi de lumină, proiectat de o fereastră deschisă. Pe această pată luminoasă, ca un ecran de cinema, văd gesticulînd umbra lui Camaret și, în noaptea tăcută a Parisului ce stă la pîndă, aud :

— Peste tot dai numai de turnători ! Dar n-o să pună laba pe mine. Pot să se dea şi peste cap, dobitocii dracului. Şi ei, şi nemţii. Tot Franţa va impune lumii moda.

Radio Londra emite — aparatul e pus la maximum — şi informaţiile alternează cu invectivele lui Camaret.

„Mesajele personale" continuă : „Omuleţul şi-a pierdut sticla... Domnul..."

Fără să-mi încetinesc paşii, privesc umbra eroului Grupărilor France agitîndu-se pe dreptunghiul de lumină proiectat pe casa cu obloanele trase, de peste drum. Sînt atîtea stele pe cer încît parcă s-a luminat.

Patroana hotelului din Gramat a îngenuncheat pe podeaua pătată de sîngele meu : „Pentru ofiţerul francez pe care l-au împuşcat".

O călugăriţă frumoasă îmi aduce Evanghelia de la Ioan şi cafea adevărată. (Citeam o piesă de teatru idioată în revista *Illustration Théâtrale.*) Mînăstirea semăna cu spitalul Salpêtrière.

Prin lucarna ambulanţei nemţeşti care m-a luat, văd fumul, ce se înalţă din fermele noastre incendiate, brăzdînd întreg cerul, întocmai ca rezervoarele în flăcări în ziua cînd ne-am rétras.

În Auvergne, la poalele muntelui, gazogenele noastre pornind spre frontul din Alsacia, ca odinioară „taxiurile de la Marna". După ce am ocupat oraşele Brive şi Périgneux, machizarzii din Corrèze şi Dordogne se îndreaptă spre frontul din Alsacia, împreună cu alsacienii care au luat parte la lupte pentru eliberarea oraşelor lor.

Ultima scrisoare trimisă soţiei sale de către căpitanul Peltre, primul dintre ai noştri care a căzut în munţii Vosgi : „Ştiu bine că am nevastă şi copil — poate copii. Şi de dragul tău şi al meu ţin să trăiesc, dar trebuie să-mi fac datoria de om, în adevăratul sens al cuvîntului, de om care trebuie să încerce să dea tuturor ceea ce se cuvine să dea şi fără să sfideze moartea". Noi machizarzii, cu chipiuri de postav pe cap, obişnuiţi să tragem în tancuri şi să trăim în pădure, ne încolonăm înaintea tancurilor din prima divizie blindată, înnămolită în noroaie preistorice. Căştile sosesc de abia după cinci zile şi Peltre a fost ucis în timp ce le împărţea soldaţilor.

L-am îngropat în cimitirul din Froideconche unde se află mormintele soldaţilor aduşi de pe cîmpul de luptă.

Institutoarea din sat şi micuţele ei eleve au cusut pînă în zori. A doua zi pe toate mormintele noastre răsăriseră, ca florile, drapele cusute de mîini de copii.

Din nou gospodării incendiate. Bătălia de la Dannemarie. „Unităţile de voluntari" în zori. Toţi s-au înrolat ridicînd din umeri, ca şi cum lucrul ar fi fost de la sine înţeles. Toată noaptea au aşteptat, culcaţi pe cîmpia îngheţată, lipiţi de vite ca să nu degere. În zori se vedeau arzînd gospodăriile. Se crapă de ziuă. Tancurile nem-

ţeşti, acoperite de promoroacă, sînt atacate din dreapta de voluntari şi din stînga de cei din „Legiune". Legiunea se bate în orice război, nu alege. Cei care s-au bătut fără arme, cei care şterpeleau găini avansează mergînd în cadenţa lentă, devenită celebră, a Legiunii, hotărîţi să fie luaţi drept ţintă de nemţi în aceeaşi măsură cu soldaţii ce poartă chipiuri albe. Şirurile de ambulanţe se întorc la spitalul de campanie, îşi varsă răniţii, şi mesagerii spun că alţi şefi de „comando" trebuie să pornească pentru a-i înlocui pe cei care au căzut, val după val. Încă de pe acum, companiile s-au dispersat pentru atac, şi pe stînga nu se mai văd decît căşti pierdute printre tufişuri, cîmpia acoperită de promoroacă şi, pe dreapta, soldaţii cu chipiuri albe. Cele două valuri urcă simultan. În zori, pe cîmpul de la Dannemarie, pe care de trei sute de ani a curs atîta sînge, trece, în marş apăsat, prima trupă de elită a armatei franceze — dispărută acum — şi infanteria mobilă a Rezistenţei, alcătuită din vagabonzi. Pămîntul duduie înfundat şi în mintea mea se confundă cu năruirea Gărzii. Întrucît toţi ofiţerii superiori sînt răniţi, atacul se va sfîrşi odată cu mine.

Ce frig e pe pămînt ! Peste cîteva ore, pe o noapte luminată de lună şi flăcări, aveam să văd lungi şiruri de prizonieri nemţi — ca ale noastre cu patru ani înainte...

Armele noastre pe care le-am luat inamicului.

Brancardierii mergînd printre exploziile obuzelor să ridice răniţii.

Mult mai tîrziu, după reîntoarcerea generalului de Gaulle, apariţia „gorilelor" cu care m-am împrietenit ; aştept să fim aruncaţi în aer de aceeaşi bombă... Unul din ei citeşte, cu mare sîrguinţă, jurnalul *Le Canard enchaîné ;* Parisul...

Adolescenta îmbrăcată în armură care o întruchipează pe Ioana d'Arc la festivităţile din Orléans. I-am spus că pare imaginea Franţei şi de la ea aveam să primesc prima scrisoare după moartea copiilor mei.

Minusculele cutii cu jocuri, făcute din sîrmă, care-l distrau pe General.

La Colombey, în ziua înmormîntării, Ponchardier, „Gorila" din timpul Rezistenţei şi inventatorul acestui cuvînt — e acolo. El e cel care în plină ocupaţie nazistă a deschis porţile închisorii din Amiens. Acum e guvernatorul oraşului Djibouti. Îmi spune că de îndată ce s-a anunţat moartea Generalului, oamenii din triburile Afar şi Issa au pornit la drum şi au străbătut deşertul pentru a semna, după legea lor, în registrul aflat în palatul guvernamental. Mergem repede în această zi cenuşie cînd la dangătul clopotelor bisericii din Colombey răspunde dangătul clopotelor din toate bisericile din Franţa şi în mintea mea cel al tuturor clopotelor din ziua Eliberării. Am văzut groapa şi pe marginea ei două imense coroane, una din partea lui Mao

Tzedun și cealaltă din partea lui Ciu En-lai. La Colombey, în bisericuța fără trecut, vor intra numai cei ce fac parte din parohie, din familie și din Ordin : funeraliile cavalerilor. Aici, în mulțime, în spatele pușcașilor din marină care prezintă armele, o țărancă cu o broboadă neagră pe cap — asemenea celor pe care le purtau femeile din Corrèze în timpul Rezistenței — strigă : „De ce nu mă lăsați să intru ? Toată lumea, așa a zis el. Toată lumea !“ Pun mîna pe umărul marinarului : „Las-o să intre. Generalul s-ar bucura“. Soldatul tace, se întoarce și, fără să-și miște brațele pare să prezinte armele Franței năpăstuite și statornice. Femeia pornește șchiopătînd, grăbindu-se să intre în biserică înaintea carului mortuar.

Noaptea, pe bulevardul Champs-Elysées pe care Generalul a trecut odinioară, o mulțime tăcută se îndreaptă spre Arcul de Triumf ca să depună margarete ude de ploaie, flori pe care Franța nu le-a mai adus nimănui de la moartea lui Victor Hugo.

Nu mă gîndesc acum la acel drum pe bulevard, la acele clipe cînd se pare că Franța a auzit în sfîrșit : „Cînd te vei scula din morți...“ Mă gîndesc la șirurile de femei ce se îndreaptă, în noaptea ploioasă, vorbind în șoaptă, spre drapelul bătut de vînt ce fîlfîie zgomotos sub bolta sonoră a Arcului de Triumf. Străjuite de funebre lampadare, șovăielnice dîre de ploaie se înclină ca lănciile ; o tăcere nețărmurită se

prelinge dinspre Paris ; la Pekin, în Cetatea interzisă, drapelele sînt în bernă. Fraternitatea nocturnă urcă pas cu pas spre Arcul de Triumf ca să-și depună florile, și Flacăra bătută de vînt, ce pare că se stinge doar ca să învie iarăși, întunecă și luminează fețele pe care se preling picături de ploaie. Comuniunea este tot atît de puternică, uneori, ca moartea.

Să te înfunzi, să aluneci, să te nărui — să țîșnești iarăși, ca flacăra ce arde sub Arcul de Triumf și pe care vîntul nocturn o culcă la pămînt. Sînt bîntuit nu numai de noaptea de pe Champs-Elysées ci și de rușii și de nemții din pădurea de pe malurile Vistulei. De cuvîntul : spasmodic și de trombele de apă pe mările Chinei. Totuși luciditatea revine.

Analiza propriei mele vieți îmi este străină ; ba mai mult încă ; proximitatea morții îi conferă un caracter derizoriu. Moartea nu-i cheamă pe cei pe care mi-au fost dragi ci, în această cameră de spital, îi alungă împreună cu mine, de-a valma. Iese însă în întîmpinarea amintirilor ce-mi vorbesc despre fraternitate. Izbitoarea relație dintre fraternitate și moarte rămîne, totuși, enigmatică. La fel și nebunia : umbra lui Camaret care gesticula se contopește cu fețele cu rîturi ce duceau spre ambulanțele din Bolgako rușii gazați.

De cînd am scris *Nucii de la Altemburg* — au trecut mai bine de treizeci de ani de atunci — vreau să aflu ce anume gîndesc despre omul

fundamental. Omul aidoma cu sine însuşi în cadrul diverselor civilizaţii, aidoma celui ce trecea prin cetatea Babilonului, aidoma cu semicimpanzeul care, ridicîndu-şi ochii, s-a simţit pentru prima oară frate cu cerul înstelat ; aidoma cu nucii de la Altemburg care renăşteau din nucile uscate, la o sută de metri de sfinţii sculptaţi în nucii de odinioară ; aidoma atîtor alţi morţi — şi în 1943 Rezistenţa număra mai mulţi morţi decît vii. Fraternitatea născută în timpul bătăliei ţese o legătură trainică între om şi cei ce-i stau aproape : este comuniune în sensul cel mai riguros al cuvîntului.

Tresărirea soldaţilor de pe Vistula a dat la iveală că în fiecare om se află semenul celui împotriva căruia trebuia să lupte şi pe care îl salva — semenul acelei mame din Spania care se cufunda în tăcere ca să-şi sărute băiatul sfîrtecat de schije. Germanii de la Bolgako, ca şi bătrîna care i-a îndreptat greşit pe nemţii lui Hitler au fost *martori*. Ai propriei lor cauze ? Dacă i-ar fi întrebat cineva ar fi răspuns cu toţii : „Ce să-i faci. Trebuie !" Şi n-ar mai fi adăugat nimic. Demnitate. Morţii noştri, atît de tineri, acolo sus, pe crestele munţilor... ...Solemnitatea culmilor nu e mai presus de o pată de sînge, cînd e vorba de sîngele fratelui tău. Primul atac în pădurea din Alsacia : nu auzisem încă apropiindu-se tancurile inamicului. Priveam brazii ca şi cum ar fi fost stîlpii unei catedrale şi pe camarazii mei asupra cărora tirul mitralierilor arunca crenguţe de brad. Martori — la ce anume ? Martori în faţa marii indiferenţe a copacilor...

Febra s-a urcat din nou. Cînd vine seara şi vaietele ei, ceea ce notez începe să se dizolve în timp ce mă cufund în ceva călduţ, ca şi cum mîinile mele, deschizîndu-se, ar descoperi că lasă să le scape viaţa. În mod confuz, eu...

Criza a fost mai puţin gravă decît precedenta. Ştiam că o să-mi cadă stiloul din mînă. Oare, din această casă a morţii voi nota doar viaţa, şi din demenţă doar luciditatea ? Ne dăm seama că respirăm doar cînd ni se taie răsuflarea, şi de nădejde cînd ne părăseşte. Virtutea teologală numită speranţă nu este unul şi acelaşi lucru cu sentimentul de lăcomie care-l face să gîfîie pe jucător în timp ce se învîrteşte ruleta ; speranţa nu înseamnă că-ţi pui nădejdea în ceva anume. Dar criza o escamotează iute. Mă întorc la viaţă prin intermediul visurilor.

Mi se întîmplă să regăsesc visuri de demult şi să le recunosc. Trec pe terenuri plumbuite, pline de ţevi şi de cioburi de ţiglă şi pe acolo se plimbă o mulţime de haine înfrigurate ce nu acoperă nici un trup. Trec prin locuri împrejmuite cu garduri de unde se văd ţinuturi fără de sfîrşit ; unul din tovarăşii mei, care, deşi tac, a ghicit că am căzut pradă angoasei, îmi şopteşte, arătînd spre acest pămînt înceţo-

şat : „Nu-i nimic grav, domnule : inconştientul..." În 1940, în lagărul de prizonieri, priveam miile de umbre luminate de neliniştitoarea lumină din zori şi-mi ziceam : „ăsta e omul". În noaptea asta nu m-am gîndit la nimic ; am alunecat într-o stare necunoscută. Ies la suprafaţă din imense dărîmături, dar nu-mi amintesc numai de ele. Iată ultimul meu vis. Exodul din 1940. Atîţia trandafiri şi atîta praf ; ţăranii care dau foc căpiţelor înainte de sosirea duşmanului, în timp ce seara cade peste ceaţa văratecă. Întoarcerea pe terenurile plumbuite din visul precedent. Pe urmă, mă simt înconjurat de o noapte solemnă. Aştrii se pregătesc să pornească în larg. Stelele care se ivesc — ele au luminat bătrîneţea lui Victor Hugo — constelaţiile lui Booz, se ridică deasupra morţii.

Stările extatice, considerate în afara creştinismului, care le leagă de Hristos, sînt desigur înrudite cu cea care m-a cotropit ulterior... Şi totuşi... Dacă haşişul, de a cărui acţiune religioasă am avut ocazia să-mi dau seama în Siam, conferă o mare intensitate muzicii sau elementelor divine pe care le purtăm în noi, el nu trezeşte nici un gînd, nu ne ghidează spre nici o descoperire. Haşişul nu mi-ar fi spus că aceste două vise îmi vorbeau despre moarte. Dealtfel, nu-mi puneam nici o întrebare. Eram pătruns de următorul gînd : „Propria mea moarte ţine fundamental de ceea ce nu poate fi conceput". Fundamental : adverbul se lungea, se adîncea, ca şi cum ar fi fost intensificat de un tonic, se

încolăcea în jurul profesorului — al cărui trup lung, prevăzut cu un nas lung îmi invadase memoria cu mişcări ce se desfăşurau în lungime — pentru ca la urmă să se strîngă într-un nod.

— Fascinaţia exercitată de cadavru... Cea mai înspăimîntătoare sursă de angoasă.

În ceea ce mă priveşte, sincopa este cea mai înspăimîntătoare sursă de angoasă, cu atît mai mult cu cît se amestecă, în mintea mea, cu o stare de comă prelungită, care o ia cînd spre viaţă, cînd spre moarte... Sincopa nu e unul şi acelaşi lucru cu viaţa artificială ; totuşi stăpînesc în devălmăşie pămîntul absenţei... Nu uitasem cuvintele profesorului : „Ne gîndim : *eu* voi fi acest lucru". „Acest lucru" sugera deopotrivă catalepsia şi descompunerea.

„Experienţa mea referitoare la moarte, spusese profesorul, încă nu include, după cum ştii, moartea mea !" Conştiinţa mea de mare adîncime nu se confundă nici cu un moment privilegiat din trecutul meu, nici cu conştiinţa luată în totalitatea ei ; nici chiar atunci cînd e faţă în faţă cu moartea, căci acum zece ani ar fi fost de aceeaşi natură. O afirmare vehementă şi informă a fiecăruia faţă de sine-însuşi, de care mi-a adus aminte cînd am intrat în acest spital, „monstrul incomparabil şi fugitiv pe care fiecare om şi-l giugiuleşte în adîncul sufletului". Nu-l mai giugiulesc, dar nu l-am uitat. Cu atît mai mult cu cît sincopa nu mi-a trimis acel

eu inform, ci m-a dezincarnat de celălalt. Fără să existe vreun beneficiar. Şi totuşi am fost dezincarnat. Pierdusem tot, cu excepţia vieţii. Nu mai existau direcţii. Nici trup. Nici identitate : *exit*. Conştiinţa vieţii nu este acelaşi lucru cu cea a individului. Un trecut actual. Vaietele de la Salpêtrière răspund celor din curtea mînăstirii din Shanghai. Aproape că şi imaginile dispăruseră : la început s-au îmbulzit, apoi s-au risipit ca nişte roiuri de insecte, aşa cum imaginile provocate de droguri apar ciclic : tratamentul ce mi se administrează acţionează adesea ca un stimulent, sporind rînd pe rînd confuzia sau luciditatea. Unul din personajele mele (care anume ?) îşi aude vocea înregistrată pe o placă de patefon şi nu şi-o recunoaşte ; [1] experienţa, devenită cu timpul banală, nu şi-a pierdut forţa simbolică. Oamenii aud întotdeauna propria lor voce cu gîtlejul, şi vocile celorlalţi cu urechile. Dacă am auzi, dintr-odată, cu gîtlejul o altă voce decît propria noastră voce, ne-am îngrozi. Scrisesem că fiecare om îşi aude propria sa viaţă cu gîtlejul, viaţa celorlalţi cu urechile, în afară de clipele de fraternitate sau de dragoste. Cartea se numea *Condiţia umană.*

De atunci, am fost deseori pus faţă în faţă cu moartea. Regăsesc, aflîndu-mă între ameninţarea ei şi amintirea ei, conştiinţa fundamentală bine cunoscută de budism. Cînd ascetul şi-a

[1] Personajul apare în romanul ***La Condition Humaine*** cu numele de Kyo.

pierdut iluziile, sub orice formă i s-ar fi prezentat ele, fără să fi ajuns la iluminare, nu mai simte decît insondabila conştiinţă de a exista. Pacea în Adîncuri, domnind asupra unităţii formate de etapele vieţii sale. Omul a încercat să se vadă pe sine mai mult în Dumnezeu decît în ceilalţi oameni şi tentativa nu e absurdă, întrucît reflectarea nu ne prezintă decît o cunoaştere, conştiinţa ţinînd de credinţă. Operaţia mentală prin care ne străduim să ne concepem pe noi înşine este tot atît de distinctă de această conştiinţă, cum este teologia de credinţă. Cel mai umil dintre oameni se încrede în sine, fiindcă nu poate proceda altfel ; se încrede mai mult în sine decît în neant şi se crede neant ca să se ferească de a nu crede în nimic. Conştiinţa arhaică, atribuită creierului plesiozaurului uman, se află dincolo de domeniul gîndirii, fiindcă ajunge în zona cea mai profundă a inconştientului, unde nu pătrunde limbajul. E o conştiinţă mută ca şi zeul care poate distruge pămîntul, dar care nu are nimic de spus omului. Dar e prezentă, oricare ar fi acel eu care este viu, eul care-şi trăieşte ultimele clipe de suferinţă şi nu vrea totuşi să moară, eul ultimei victime din *Noapte şi Ceaţă* sau eul împăratului Andronic înainte de a fi pus la cazne: „Doamne, de ce te îndîrjeşti asupra unei trestii frînte ?“ Un *eu exist* care se află dincolo de *eu cuget.* [1]

[1] Aluzie la celebrele premise ale metodei carteziene : *Dubito ergo cogito ; Cogito ergo sum.*

„De cînd studiez fluturii, spunea Méry, omul mi se pare a fi singurul animal care are ghinionul de a-şi aminti de starea larvară a copilăriei." Ceea ce îl face asemenea cadavrului, căci un mort împăcat (infirmierele afirmă că aici aproape toţi mor împăcaţi) seamănă mai mult cu omul viu de ieri, decît un om viu cu cel ce fusese pe vremuri un copil. Oare pruncul prevesteşte şi el cadavrul ?

În cazul cînd conştiinţa fundamentală nu este decît conştiinţa de a trăi, nu se zvîrcoleşte ea oare în faţa neantului ca trupurile în faţa strangulării, ca oamenii de la Bolgako în faţa gazelor asfixiante ? Aud încă psalmodia de pe malurile Gangelui :

„...nenăscut, veşnic, de-a pururi,

De demult. Aşa cum arunci hainele vechi pentru a te înveşmînta în altele noi,

Tot aşa şi ceea ce s-a înveşmîntat într-un trup aruncă trupurile vechi..."

Dar creierului nostru de saurian nu-i va fi fost dat să cunoască decît morţi eterni : schimbau o viaţă cu alta şi se reîntîlneau cu strămoşii. Apoi umanitatea se schimba în lumea de dincolo... În secolul Luminilor, deiştii credeau într-un suflet nemuritor. Planeta doldora de morţi aude pentru prima oară numindu-se „umanitate" subţirea pojghiţă de oameni vii. Moartea este o descoperire recentă şi nu tocmai pusă la punct. Saurianul mitic îngropat în străfundurile noastre recuză moartea tot atît de hotărît ca şi conştiinţa nebunilor, lumea. La capătul a cincizeci de milenii de raiuri, iaduri şi eliberări, saurianul află derizoria supravieţuire a unui chip de mort. „Voi fi acest lucru." Drama agnosticismului nu provine din faptul că socotim de neconceput moartea, ci din faptul că nu izbutim să n-o concepem. Cînd intră în acest joc, cadavrul se dovedeşte a fi mai puternic decît omul. Cuvintele : imposibil de cunoscut sugerează, cu viclenie, o cunoaştere la care nu se va ajunge niciodată, dar care ar prelungi-o pe a noastră ; totuşi, ceea ce este de neconceput, departe de a ne fi dăruit, trebuie să fie smuls reincarnărilor, supravieţuirilor, smuls de oriunde s-a ascuns, fie el şi în cadavru. Profesorul are dreptate : oamenii sînt legaţi de aceste credinţe ca insectele într-o îmbrăţişare ce nu se descleştează nici cînd le arde focul, legaţi prin priviri ca acea pereche de adolescenţi pe care i-am văzut la cinematograf. Dar interlocutorul meu nu şi-a dat bine seama în ce măsură cadavrul este chezăşia neantului, întrucît acest neant pus în faţa acelui „nimic" de neconceput reprezintă ultima formă a supravieţuirii. Şi e ambivalent, atribut specific supravieţuirii, deschizîndu-se şi spre spaimă, şi spre nădejde. Aşa credea şi preotul pe care l-am întîlnit în 1940 că se scurg ultimele clipe... Umanitatea nu se mai poate dezbăra de cadavru, cum nici pe vremuri nu-şi putea imagina moartea decît în funcţie de statuile morţilor culcaţi pe lespezile lor, înveşmîntaţi în hlamide sau goi şi descărnaţi : niciodată creştinătatea nu s-a temut atît de Ju-

decata de Apoi ca pe vremea „Dansurilor Macabre".

Oamenii din secolul al XI-lea se converteau în masă la creştinism în timp ce smulgeau din pădurile regilor capeţieni odoare pentru biserici ; totuşi erau creştini. Mă îndrept bîjbîind spre o evidenţă adînc ascunsă în mine însumi, aşa cum mă îndreptam în întuneric spre comutator în timpul primei sincope. Ceea ce este de neconceput nu este ceea ce ne rămîne ascuns. Nu implică neputinţa noastră ! Nu implică *NIMIC*.

Ceea ce este de neconceput sperie omenirea ; şi totuşi numai acest lucru ar fi în stare s-o scape de teamă. Unde mă va purta iar visarea ? Stau aşezat pe scara unei maşini, în deşertul Lout, în Persia, în timpul unui etern ev mediu ; şoferul schimbă o roată. Stau de vorbă despre religie cu Suleiman, originar din Ispahan şi nepotul lui, Saidi sionistul (cei doi anticari aveau să trimită ulterior la muzeul Luvru pînza pătată, poate, de sîngele lui Alexandru Macedon). Un convoi de camioane încărcate cu coteţe de găini şi oameni cu turbane albe pe cap se îndepărtează, trecînd prin roiuri de muşte, spre zarea presărată cu mori de vînt.

— Ai auzit, zice sionistul, de surata care propovăduieşte că nu putem cunoaşte lumea ? Iahve a grăit aşa către Iov, cu mult înainte de venirea prorocului ! Dar în Şiraz, Molahii spun altfel povestea, şi mult mai frumos. S-a dus

vestea peste tot. Arată cu degetul făgaşele făcute pe drum de camioane. Un greier, mare cît un rac, sare pe drum cu antenele încordate.

Spun : „Să presupunem că greierele a fost călcat de camion. Dar n-a murit încă. Poate că şi-ar zice : M-a zdrobit un diavol, mare şi voinic. Trebuie să te fereşti din calea diavolilor ; te omoară". Ar putea să creadă că acel diavol e hain la suflet, dar n-ar putea să-şi închipuie cum funcţionează un motor cu explozie. Şi nici ce gîndeşte motorul, sau că motorul nu gîndeşte.

— Iată de ce oamenii trebuie să urmeze învăţătura dintr-o Carte, spune Suleiman, care a fost institutor într-o şcoală a comunităţii israelite.

Suleiman, mititel şi rotofei, Saidi lung şi cocîrjat mă duc cu gîndul la un bol în care se serveşte muştarul care nu se potriveşte cu lingura din serviciul respectiv — aruncaţi în singurătatea eternă.

— Nu trebuie niciodată să te ocupi de motoarele altora ! zice Saidi.

Ceea ce nu poate fi cunoscut la modul absolut — nu face parte din domeniul îndoielii — este un sentiment ce se impune cu tot atîta putere ca Religiile succesive ale umanităţii, chiar în acest pustiu fără păsări, asemănător celui în care Satana i s-a înfăţişat lui Hristos. Omida trebuie să devină crisalidă, crisalida fluture — şi fluturele nu trebuie să-şi amintească nici

de omidă, nici de crisalidă. Oare ? Fluturele nu va ști niciodată de unde a emanat ordinul sau ordinea. Ne temem evident, de cancer, dar nu ne sperie gîndul că într-o dimineață ne vom trezi cu trei brațe în loc de două. Dacă bietul meu vecin nu s-ar fi aflat efectiv posedat de certitudinea că nu va înțelege nimic din moarte, nu s-ar fi temut de ea. „Salvat", spun religiile. Salvat cel puțin de spaima ce stă la pîndă, în întuneric : pînzele de păianjen atîrnă în toate colțurile.

— „Vă vorbesc ca unui om care a văzut pe mulți murind, și în majoritatea cazurilor, murind greu", mi-a spus profesorul. Spaima de care am dat în această odaie, după ce m-am năruit și am navigat pe măsuță, n-avea nimic de-a face cu ceea ce *gîndesc eu* despre moarte. Cîți oameni terorizați, și de atîta vreme, de o viață de dincolo — de ei făurită — acel monstru apocaliptic, mai hulpav decît orice flagel sau decît bomba atomică, deoarece i-a înghițit pe toți ! Cum oare aș fi putut să-l ajut pe bietul meu vecin ? Oricum, tot pierdut era. Sîntem cu atît mai orbi cu cît oamenii ne sînt mai aproape ; dar cîți hinduși, budiști, cîți din cei care nu știu bine ce cred ar fi fost eliberați de imaginea spectrului, dacă ar fi avut certitudinea că nu se vor naște din nou ca ființe „spurcate", animale infecte, făpturi ale deznădejdii — sau certitudinea că nu se vor naște din nou ca neant ? Vocabularul Orientului asediază demențiala metempsihoză concepută în

Occident sub semnul groaznic și absurd : *„te vei naște din nou* ca neant". Profesorul are dreptate cînd vorbește de strămutare, citînd legătura existentă între frazele : „vei deveni cadavru" și „vei deveni șoarece". Ar cîntări oare greu acest gînd asemenea unui păianjen dacă Occidentul n-ar fi lăsat omul pradă propriilor sale rămășițe pămîntești ? Angoasa neantului nu știe că și-ar putea afla caricatura în angoasa cifrei zero, căci crede în neant așa cum crede în existența diavolului și nu așa cum cunoaște nașterea. Și neantul cere statuia mortului. Mintea omenească a dat din belșug formele ei inepuizabile lumii de dincolo, chiar și sufletului nemuritor ; dacă neantul se află în balotaj, tot conștiința cea mai adîncă — aceea de a fi în viață — va fi aservită de inconștient pentru a-l lega pe om de cadavrul său. Gîndirea agnostică nu vorbește de la egal la egal, decît dacă ea însăși se transformă în credință. Orice dialog cu moartea începe pe planul iraționalului. *Se știe* că moartea este de neconceput ; *nimeni nu are conștiința acestui lucru*, îmi repetă febra, spitalul, profesorul. Agnosticismul, în cazul cînd acceptă propria sa iraționalitate, și cînd percepe ceea ce este de neconceput cu puterea credinței, descoperă în angoasa morții reincarnarea „dansului macabru", o stare provizorie ca și celelalte : mormintele închise au dezincarnat această efemeră teroare...

Amintirile, mi s-a spus — întîrzie asupra reîntoarcerilor mele pe pămînt — după ciclon, sau după ieşirea din şanţul antitanc, asupra acelor ore de pe malurile Vistulei, din Spania şi din Rezistenţă, clipe care au avut rolul unei „epifanii". Metamorfoza în conştiinţă, cu privire la ignorarea morţii, metamorfoza în credinţă, a oricărui fel de cunoaştere, nu face oare parte din epifanii ? Rătăcirea mea, în afara pămîntului — cînd am plecat să-mi iau pilulele din baie — este oare şi ea o epifanie, petrecută în beznă ? Revelaţia se rezumă la faptul că nimic nu poate fi revelat. Punctul obscur din ceea ce este de neconceput nu are nici formă, nici nume.

Nu există nici o asemănare între această evidenţă şi aceste imagini evocate de fraternitate. O adiere ca aceea care trecea prin şirul de salcîmi plini de cărăbuşi din copilăria mea, primul ger în timpul războiului din Spania, primele buturugi dintr-o vatră care mi-au vorbit, pe înţelesul meu, despre amintiri. Călugărul ce propovăduia pe frontul din Madrid : „O stea necunoscută s-a înălţat deasupra lor..." Ce epifanie se aseamănă cu cea trăită cînd te izbeşti de ceea ce nu poate fi conceput ? Aceea a vieţii : mă refer mai ales la clipa cînd avionul a ieşit din ciclon şi m-a redat unui orăşel de pe pămînt, cu dughene de spălat rufe, cu o vitrină în care stătea o pisică şi enorma firmă a unei prăvălii de mănuşi, ca o Mînă a destinului... Prima dimineaţă cînd am ieşit din şanţul

antitanc, o ţărancă împăcată cu viaţa din cosmos ca pietrele : („Cînd eşti bătrîn nu mai ştii... decît că te-ai tocit..."). Hambarele, focurile stinse, puţurile, mărăcinii, cîrligele de rufe atît de armonios acordate cu pămîntul în miraculoasa revelaţie a dimineţii... Ziua cînd am văzut nucii din Alsacia ridicîndu-se în cercul făcut de lăstarele verzi şi de nucile uscate din anul trecut... Şi dacă, după mulţi ani, într-o bună zi, la posturile de radio şi televiziune va veni ultimul Profet şi, în faţa oamenilor, care atunci vor avea urechi să-l audă, va striga morţii în faţă : „Nu există neant !..." Umanitatea nu-şi aduce aminte de cutremurele religiilor sale. Sfîntul Pavel, sfîntul Francisc, Luther, doar episoade... perturbările în cadrul budismului... peripeţii : pînă şi cuvintele sacre au condamnat oameni la supliciul pe roată ; oamenii inspiraţi revelă acum că Buddha Amida va mîntui pe tărîmul lui neîntinat miriadele de credincioşi care l-au invocat, luînd parte la năpastele căzute pe semenii lor... Să treci din vizuina spurcăciunilor în raiul tărîmului neîntinat, deşertăciune ca orice altă deşertăciune. Deşertăciune şi acele mulţimi salvate, de o sută de ori mai numeroase decît puhoaiele de oameni care au murit de ciumă. Lipsa de însemnătate a marilor descoperiri referitoare la suflet... Creştinul din Orient după schismă, creştinul din Occident după Reformă — omul după prima sa întîlnire cu agonia, civilizaţia care crede că poate, prin teama de

moarte, să alunge demonul nimicirii... Sub aceste cețuri pornite în derivă pe meleagurile uitării, țăranii care își ard căpițele de fîn nu au întîietate față de noaptea cînd se ivesc pe cer stelele binecuvîntării. „Simt pe adînca-mi noapte mijind boarea de stele..." Ceea ce este de neconceput nu posedă nici un atribut — nici chiar amenințarea : omul nu va deveni nici scorpion, după cum nu va deveni nici osîndit în iad ; omul nu va deveni neant așa cum nu se va preface în scorpion.

Trupul nostru se apără cu atîta putere încît nu ne putem gîtui. Nu ne deprindem nici măcar cu amenințarea ; și totuși această înfricoșătoare călătorie devine mai puțin frecventă. Amintirile precise din timpul primului drum mă părăsesc. Și nimeni nu se îndoiește că și trupul posedă un limbaj. Acum trei luni, îmi fracturasem ultima falangă de la arătătorul mîinii stîngi în portiera unui automobil. După cîtva timp, pe unghie mi-a apărut, ceva mai sus de lunulă, o crestătură atît de netă încît părea făcută cu dalta ; se urcă cu timpul și acum unghia mi-e despărțită în două de crestătură. N-am văzut niciodată atît de precis pecetea pusă de viața mea pe propriul meu corp. Se modifică pretutindeni, pe nesimțite ; în acest punct schimbarea e la fel de vizibilă ca alcoolul roșu care se urcă într-un termometru. Săturat de murmurul morții, cînd mă trezesc din somn, privesc pe unghia mea viața mergînd înainte.

De cîteva zile însă tot amîn să notez acest lucru. Textele Zen spun că sentimentul agoniei care precede iluminarea stîrnește rîsul. Puțin înainte de a-mi pierde cunoștința am văzut-o pe pisica mea, Blănița, și am zărit în întuneric surîsul pisicii invizibile din *Alice în țara minunilor*. În clipa cînd basculam (părăsisem pămîntul), am simțit că moartea se îndepărtează ; pătruns, cotropit, posedat ca de o prezență străină, ca Booz de nețărmurita blîndețe ce se revarsă din bolta cerească a Caldeii — de o *ironie* în mod inexplicabil împăcată, care, în trecere, se uita fix la fața uzată a morții.

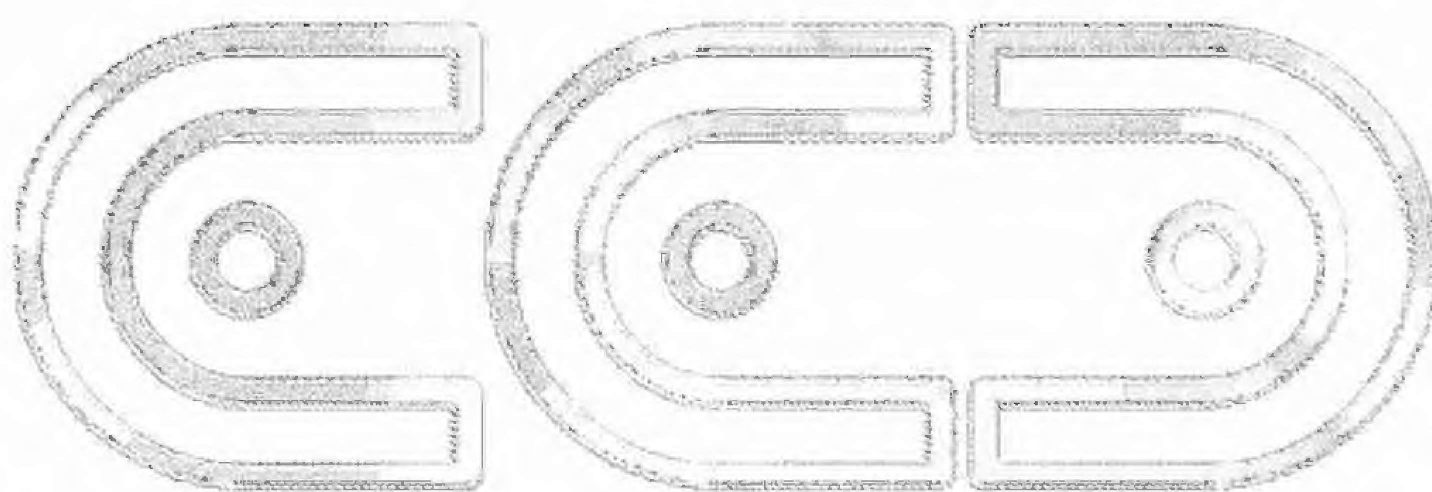
Lector : ANGELA CISMAŞ
Tehnoredactor : ELENA BABY-POPESCU

*Tiraj 15.190 ex. Bun de tipar 30.08.1978.
Coli tipar 5,75.*

Comanda nr. 80 022
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Piaţa Scînteii nr. 1, Bucureşti,
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

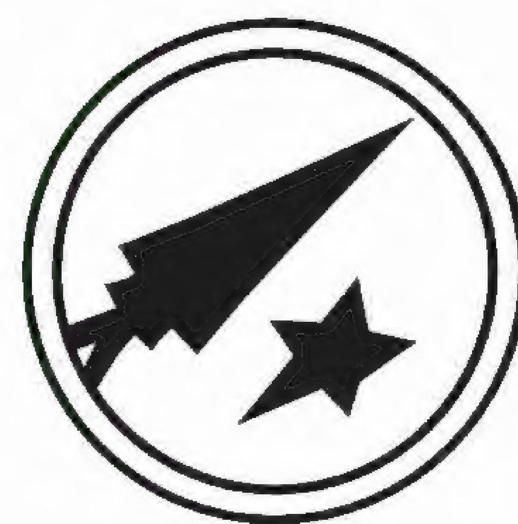

Anonim

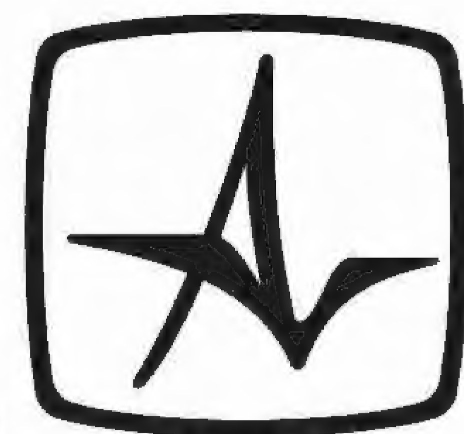

și

CAT Graur

Antwerpen

2024

